tarih ve toplum

aylık ansiklopedik dergi

İLETİŞİM YAYINLARI
MART 1996 • CİLT 25 • SAYI 147
KDV DAHİL 200.000.- TL

KADIN SİGARALARI

LAZİKA KRALLIĞI

GÜLCEMAL SÜVARİSİ

LÜTFİ KAPTAN

TBMM'DE OTURAK ALEMİ TARTIŞMASI

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi
MART 1996 • CİLT 25 • SAYI 147

4 *Abdullah Uçman*
Rıza Tevfik'ten Edward G. Browne'a

13 *Nodar Lomouri*
Lazika Krallığı'nın Tarihi

18 *Murat Koraltürk*
Oturak Âlemleri ve TBMM'de tartışma

21 *Eser Tutel*
Gülcemal'in Süvarisi Lütfi Kaptan

28 *İlhan Şahin*
Toyo Bunko Kütüphanesi

31 *Tunca Varış*
Türkiye'de Kadın Sigaraları

34 *Emre Dölen*
Kartpostallarla Geçmişte İzmir

45 *Gyula Germanus*
Gül Baba Türbesinde Düşünceler-II

54 MERAKLISINA
M. Sabri Koz
"Pazar Ola Kitapçıbaşılar"

57 KİTABİYAT
Zeki Arıkan
İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu
Kemal Beydilli
Kâğıt Parayı Konu Alan Bir Altın Eser

64 KİTAP DAĞARCIĞI

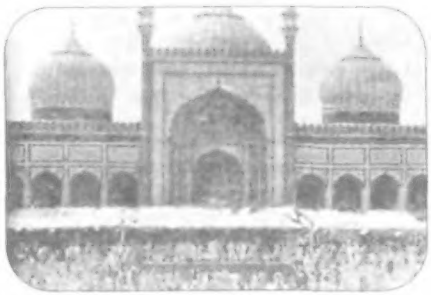

ÖN KAPAK: Bir İzmir Hatırası (1928) (Feza Kürkçüoğlu Koleksiyonu)
ARKA KAPAK: 1900 Dünya sergisi'nde İran Pavyonu **(Le Petit Journal'den)**

O KURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

Refik Halid Karay, o tadına doyulmaz Türkçesiyle kaleme aldığı *Bir Ömür Boyunca* adlı hatıralarında, öldürülen gazeteci Ahmet Samim'in vasiyetnamesinde İttihat ve Terakki'nin kendisi için idam hükmü verdiğini, şayet bu gerçekleşirse kendisine Hasan Fehmi'ye yapıldığı gibi "mükellef bir cenaze alayı" tertip edilmemesini istediğini yazıyor. Gerçekten de "idam hükmü" yerine getirildikten sanra Ahmet Samim için cenaze töreni düzenlenemiyor. Karay bu olayı şöyle anlatıyor: "Mükellef cenaze merasimi yapılmadı. Hattâ tabutun arkasından hiç birimizin gitmesine müsaade etmediler; fes yeri bile boştu, kuru tahtadan ibaretti. Zaten bu tabut Hilâl Matbaası'nın kapısından polis ve jandarma tarafından tüfek dipçikleriyle kırılarak alınıp, götürülmüştü."

Türkiye'de neredeyse yüzyıla yakın bir süredir gazeteciler öldürülmekte, kalemler kırılmakta, düşüncelere kelepçe vurulmaktadır. Son olarak öldürülen gazeteci Metin Göktepe olayında olduğu gibi. Aradan yıllar geçse de *"Âlem yine ol âlem/Devran yine ol devran"*... Tek tesellimiz cenazeleri kaldırabilmek mi acaba?..

Bu sayımız da ilgi çekici yazılarla dolu. Abdullah Uçman dostumuz bitmeyen bir hazine olan Rıza Tevfik'in Mektupları'nda bu ay, "feylesof"un ünlü İngiliz müsteşriki Edward G. Browne'a gönderdiği mektuplarını sunuyor. Mektuplar dikkatle okunduğunda o dönemde bilim, edebiyat ve düşün alanında düzeyin ne kadar yüksek olduğu, o yıllarda yetişmiş müsteşriklerin nasıl çalıştıkları; hele bazılarının şimdi bile küçümsediği, sadece hece vezni şiirler yazan bir yüzellilik diye nitelediği Rıza Tevfik'in felsefe, şiir ve toplumbilim alanındaki hâkimiyeti görülecektir. Mektupların geri kalanlarını önümüzdeki sayıda yayınlayacağız.

Yine geçen sayıda yeralan Haşim Karpuz ve A. Sefa Odabaşı'nın "Kartpostallarla Adım Adım Konya" başlıklı yazıları çok ilgi topladı. Bir çok okur bunu Anadolu'nun diğer illerine de yaymamızı istedi. Doğrusu biz de istiyoruz ama bu konuda kaynak bulmak kolay değil. Elinde toplu olarak şehir kartpostalları olan okurlarımız bu işe niyetlenirlerse, kendilerine sayfalarımızı açacağımızı söyleyelim. Bu sayıda ise yine Emre Dölen dostumuz, bu kez İzmir'in bir dönemini kartpostallarla anlatıyor.

Tunca Varış dostumuz 8 Mart Dünya Kadınlar Günü nedeniyle Kadın Sigaraları'nı yazdı. Eser Tutel ise bu ayki yazısında bir zamanların efsane gemisi ünlü Gülcemal vapurunun süvarisi Lütfi Kaptan'ı yazıyor. O çift bacalı, hasret kavuşturan gemiden ne mi kaldı? Bildiğim kadarıyla sadece adının verildiği Sirkeci'de 4. Vakıf Han'ın karşısındaki mağaza ve yanında da aynı dönemin bir başka gemisinin, Gülnihal'in adının verildiği bir başka mağaza...

Geçen sayıda başladığımız Gyula Germanus'un yazısının ikinci bölümü bu ay yayınlanıyor. Bir hayli renkli bir kişiliğe sahip olan Hacı Abdülkerim Germanus, gençliğinde İstanbul'a gelmiş, Jön Türklerle tanışmış, hattâ onlarla birlikte siyasi faaliyete de katılmış bir oryantalist. Bu arada geçtiğimiz sayıda Germanus'un yazısını dilimize çeviren sayın İsmail Doğan'ın soyadı, Germanus'un biyografisinde Akdoğan olarak çıkmış, özür dileriz.

Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden İlhan Şahin ise yazısında Japonya'da çalıştığı ünlü şarkiyat kütüphanesi Toyo Bunko'yu tanıtıyor. Bu sayımızın bir başka yazısı da, Ali İhsan Aksamaz'ın Nodar Lomouri'den yaptığı bir çeviri. "Lazika Krallığı'nın Tarihi" başlıklı yazının bir hayli ilgi uyandıracağını söyleyebiliriz. Genç dostumuz Murat Koraltürk ise oturak alemlerini ve bunların yasaklanması için Meclis'te yapılan tartışmaları inceliyor.

Sabri Koz dostumuz ise her zamanki gibi *Tarih ve Toplum*'un günceli çok yakından izleyen bir dergi olduğunu bir kez daha kanıtlıyor ve İstanbul'da -Şubat ayı dahil- yapılan müzayedeleri yazıyor.

Bu ay, Kitabiyat sayfalarımız iki değerli dostumuzun yazılarıyla dolu. Geçtiğimiz aylarda yayınlanan ve gerçekten bilim ve matbaacılık tarihimize büyük bir katkı olan *Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi* adlı eserin yazarı Kemal Beydilli, aynı önemde bir başka eser olan Ali Akyıldız'ın *Osmanlı'da Kağıt Para ve Sosyo Ekonomik Etkileri* adlı kitabı inceliyor. İzmir'den yazılarını esirgemeden ulaştıran sayın Zeki Arıkan ise Mantran'ın dilimize çevrilmiş *XVI-XVIII Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu* eserini tanıtıyor.

Dağarcık sayfamız yine Murat Koraltürk'ün. Gelecek sayımızda yeniden buluşmak umuduyla...

OKURLARDAN MEKTUP

CHP Özel Sayısı Hakkında...

Derginizin Eylül 1995 tarihli CHP Özel Sayısı'nı okudum. Öncelikle yakın tarihimizde önemli bir rol oynayan CHP'yi kapsamlı biçimde ele alma düşüncenizin çok yerinde olduğunu belirtmeliyim. Ancak derginizi okuduktan sonra iki konuda hayal kırıklığına uğradım ve size yazmak ihtiyacını duydum.

Birincisi, genel olarak Kemalizm ve özel olarak CHP araştırmalarında bir paradigma değişikliği gerçekleştiren sayın Taha Parla'nın adına ve eserlerine Özel Sayı'nın hiçbir yerinde bir kez bile değinilmemiştir. Kıyıda köşede değil, derginizin bağlı olduğu İletişim Yayınları'nda çıkan öncü eserlerin yazarı Taha Parla'nın katkılarını yok sayan bir CHP Özel Sayısı doğrusu hiç de "özel" olmamıştır. Taha Parla'nın konuya ilişkin eserleri ortadayken, editörlüğünü yaptığınız derginin ya Taha Parla'nın yaklaşımına hak vererek, ya da bu yaklaşımı eleştirerek, adı geçen eserleri mutlaka görmesi gerekirdi. Görmedeki bu ihmalin Türkiye'nin bilinen koşullarında, bilerek veya bilmeyerek, sermayeden ve bürokrasiden yana, emeğe karşıt bir ideolojik ve siyasal tercih anlamına geldiği açıktır. Bu tutumu size yakışır bulmuyorum.

İkincisi, sayın Ahmet Demirel'in, Kitabiyat bölümünde *Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi* adlı yayını tanıtırken Taha Parla'ya, artık alışıldığı üzere, hiç değinmemiş oluşudur. Burada iki önemli nokta var. Sözü edilen yayın, 1970'lerin ikinci yarısından bu yana Taha Parla'nın üniversitedeki derslerini takip etme fırsatını bulan her öğrencinin yakından bildiği bir kitaptır. Üstelik, Taha Parla'nın *Türkiye'deki Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları* adlı eserinin üçüncü cildi olan *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u* başlıklı kitabında incelenmiştir. Ahmet Demirel'in adı geçen CHP yayınını tanıtırken dile getirdiği görüşlerin hemen hemen tümü, kullanılan kavramlar ve hatta sözcükler de dahil olmak üzere Taha Parla'dan intihal edilmiştir. Bu intihalin farkına varmak için sözünü ettiğimiz üçüncü cildin 154. ila 165. sayfaları arasında yer alan "20 Yıl İçinde CHP" başlıklı bölüme bakmak yeter. Taha Parla'nın öğrencilerini arayarak durumu tahkik etmeniz kuşkusuz beklenemez; ancak, her isteyen, Taha Parla'nın İletişim Yayınları'ndan çıkan kitabını kolayca bulabilir. İntihalin asıl sorumlusu Ahmet Demirel olmakla birlikte, kabul edersiniz ki, yayın yönetmeni olarak sizin de bu işte sorumluluğunuz var. Öncü bir araştırmacı yazarın eserlerini görmezden gelmek ve artık gelinemediği noktada da emeğinin hakkını gaspetmek gibi tuhaf bir durumla karşı karşıyayız. Bu tuhaflığa bilerek ortak olmadığınızı sanıyorum. Kanımca, Taha Parla'nın eserlerini yok sayarak CHP'yi anlayamayız ve maküs talihimizi kırma yolunda köklü bir adım atamayız.

Bilimsel dürüstlük, emeğe saygı, hakşinaslık gereği bu mektubumun derginizin "Okurlardan Mektup" sayfasında yayımlanmasını dilerim. Saygılarımla.

İsmail Kaplan/Şehremini-İSTANBUL

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi
MART 1996
CİLT 25 • SAYI 147
ISSN 1019-4681

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş.
ADINA SAHİBİ
Murat Belge

YAYIN YÖNETMENİ &
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral

YAYIN KURULU
Nuri Akbayar, Yücel Demirel, Emre Dölen, Ekrem Işın, Orhan Koloğlu, M. Sabri Koz, Turgut Kut, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman

DANIŞMA KURULU
Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Kemal Beydilli, Martin van Bruinessen, Selim Deringil, Ahmet Demirel, Paul Dumont, Cornell Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Celia Kerslake, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacop Landau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Kevork Pamukciyan, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**
UYGULAMA
Çiğdem Dilbaz
DÜZELTİ **Yetvart Danzikyan**
FOTOĞRAF **Mehmet Özcan**
OFSET HAZIRLIK **Ebru Grafik**
Tel. 526 01 13 - 520 85 21
BASKI **Ayhan Matbaası**
DAĞITIM **Birleşik Basın Dağıtım A.Ş.**

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.
GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**
OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**
SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Klodfarer Caddesi İletişim Han Cağaloğlu 34400
Tel. (0.212) 516 22 60 Fax: 516 12 58

ANKARA Konur Sok. 24/4 Yenişehir
06640 Tel. (0.312) 425 36 00 - 425 20 71

İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu İşhanı No. 306 35250 Konak
Tel: (0.232) 484 90 42

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi
Yıllık: 2.200.000.- TL
6 aylık: 1.100.000.- TL
Avrupa-Ortadoğu 70 $/yıl
Amerika 80 $/yıl
Avustralya 85 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nin **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 200.000.- TL

A History of Ottoman Poetry Üzerine Mektuplar

Rıza Tevfik'ten Edward G. Browne'a

ABDULLAH UÇMAN

Rıza Tevfik'in, çeşitli mektuplarında "muallim-i fazîlet-mend", "üstâd-ı kerem-mu'tad", "dost-ı vefakâr", "üstâd-ı fazîlet-şiâr" gibi sıfatlarla hitap ettiği Edward G. Browne ile tanışması kesin olarak ne zaman, nasıl ve hangi şartlar altında gerçekleşti, bunu şimdilik kesin olarak bilemiyoruz.[1] Ancak elimizdeki bazı mektup ve belgelerden, bu dostluğun başlangıcının büyük bir ihtimalle 1902 veya en geç 1903 yılına kadar uzandığını tahmin ediyoruz.

Bilebildiğimiz kadarıyla Rıza Tevfik'in Browne ile tanışması, her ikisinin de müşterek dostu olan Hüseyin Dâniş[2] vasıtasıyla gerçekleşmiştir. *A History of Ottoman Poetry*'nin müellifi E.J.W. Gibb 1901'de vefat edince, daha henüz ilk cildi yayımlanmış bulunan bu büyük eserin yayım işini ailesi, sahanın uzmanlarından ve Gibb'in yakın dostlarından E.G. Browne'a havale eder. Hiç vakit kaybetmeden hemen işe başlayan Browne, bir yandan Gibb'in müsveddelerini belli bir sıra dahilinde düzene koyup yayıma hazırlarken, bir yandan da Gibb'in ancak Şinasi ve Ziya Paşa bahislerini yazabildiği, Tanzimat'tan sonraki Türk edebiyatı bölümünü tamamlayabilecek sahanın uzmanı birini aramaya koyulur. Bu konuda İstanbul'da bulunan yakın dostu Hüseyin Dâniş'ten fikir sorunca, Hüseyin Dâniş de ona eski dostu ve arkadaşı Rıza Tevfik'i tavsiye eder.[3] İşte bu şekilde başlayan Rıza Tevfik ile Browne dostluğu, 1926 yılında Browne'nın ölümüne kadar, bazı kesintilerle, aşağı yukarı yirmi beş yıl sürer.

Burada yayımladığımız mektupların büyük bir kısmının, muhtemelen Browne'nın davetiyle, Gibb'in eksik kalan eserini tamamlamak üzere Cambridge'e gelen Rıza Tevfik'in, o sırada yaz tatilini geçirdiği Cambridge'in sayfiyelerinden Hawkshead'da bulunan Browne'a yine Gibb'in eseri etrafında ortaya çıkan çeşitli ayrıntılar hakkında yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Doğrudan doğruya *A History of Ottoman Poetry*'nin beşinci cildi münasebetiyle kaleme alınan 28 Teşrin-i evvel 1321 (10 Kasım 1905) tarihli ilk mektup, 1970-1971 öğretim yılında University of Cambridge'in Şarkiyat Bölümü'nde Türk dili okutmanlığı yapan Em.Dnz. Albayı Yavuz Senemoğlu tarafından bir tesadüf sonucu tesbit edilip Türkiye'ye getirilmiştir.[4]

Bilindiği gibi altı ciltlik *A History of Ottoman Poetry*'nin ilk cildi 1900'de yayımlanır. Gibb'in 1901'de ölümü üzerine, ikinci ciltten itibaren eserin geri kalan kısmının yayımını, yukarıda belirttiğimiz gibi, yakın arkadaşı E.G. Browne üzerine alır. Eserin ikinci cildi 1902, üçüncü cildi 1904, dördüncü cildi ise 1905 yılında yayımlanır. Burada yayımladığımız mektuptan da anlaşılacağı gibi, eserin beşinci cildini 1905 yılında baskıya hazırlamaya başlayan Browne, bu cildin başına koymağı düşündüğü yenileşme devri Türk edebiyatı hakkındaki geniş önsözü, gözden geçirip gerekli düzeltmelerde bulunması için Rıza Tevfik'e gönderir. Browne'nın, önsöz mahiyetinde kaleme aldığı makaleyi dikkatle gözden geçiren Rıza Tevfik, ona cevap olarak, yayımladığımız 28 Teşrin-i evvel 1321 tarihli mektubu kaleme alır. Ancak eserin beşinci cildi, Edward G. Browne'nın 1 Ağustos tarihli üç buçuk sahifelik kısa bir önsözüyle, bu mektubun yazılışından iki yıl sonra, 1907'de yayımlanabilir.

Browne'nın beşinci cildin başında

yayımlanan önsözünü incelediğimizde. Rıza Tevfik'in mektubunda söz konusu ettiği hususların hemen hiç birine tesadüf edemeyiz. Browne'nın Rıza Tevfik'e göndermiş olduğu metin elimizde bulunmamakla beraber, buna cevap olarak yazılan mektuba bakarak, taslak halindeki bu makalede hangi hususlar üzerinde durulduğunu aşağı yukarı tahmin edebiliyoruz. Aşağıda da görüleceği gibi, Rıza Tevfik mektubunda genel çizgiler halinde, Türk edebiyatının gelişme süreci içinde hangi milletlerin edebiyatlarıyla temas ettiği, eski Türk edebiyatının bellibaşlı özelliklerinin neler olduğu, daha sonra batı dünyası ile münasebetler sonucu Türk edebiyatının hangi yönde şekillendiği ve edebiyatta yenilik denen şeyin nasıl başladığı hususları üzerinde durmaktadır. Esasında Rıza Tevfik'in bu mektupta öne sürdüğü fikirler, Namık Kemal'den beri divan edebiyatı hakkında yapılan genel anlamdaki eleştirilerden pek farklı mahiyette değildir. Öte yandan, Browne'nın Rıza Tevfik'e gönderdiği taslak halindeki önsözü yayımlamaktan vazgeçmesi hususunda akla gelen en büyük ihtimalin ise, yenileşme devri Türk edebiyatı hakkında Rıza Tevfik'in mufassal mektubu üzerine, kendisinin Türk edebiyatının bu dönemine ait bilgilerinin yetersizliğini farketmesi olduğunu söylevebiliriz.

Görüleceği gibi II-VIII. mektuplar Rıza Tevfik'in Gibb'in eserini tamamlamak ve zaman zaman Browne ile fikir alışverişinde bulunmak üzere gittiği Cambridge'den Browne'nın bulunduğu Hawkshead'a gönderilmiştir.

Rıza Tevfik burada yayımladığımız 16 Ağustos 1910 tarihli ikinci mektubunda Cambridge'dan birkaç günlüğüne Londra'ya geçtiğinden ve orada Abdülhak Hâmid ve Çerkeşzâde Halil Halid'le[5] görüştüğünden bahsederek, Browne'a bazı iltifatkâr sözlerle kendiinin Cambridge'de çok güzel çalıştığından söz eder. Rıza Tevfik'in burada üzerinde durduğu diğer bir önemli husus, kendisinin Browne hakkında İstanbul'da bir yayın organında yayımlanmak üzere bir makale yazdığından bahsetmesidir.

Edward Granville Browne

Üzerinde tarih bulunmadığı halde büyük bir ihtimalle 16 Ağustos ile 13 Eylül arasında yazıldığını tahmin ettiğimiz ve bu yüzden de üçüncü sıraya koyduğumuz bu kısa mektup vasıtasıyla, önceki mektubunda da kısaca sözünü ettiği, Rıza Tevfik'in Türk okuyuculara Browne ile ilgili, onu tanıtıcı bir makale kaleme aldığını öğreniyoruz. Yazdığı makaleyi gözden geçirmesi ve gerekli düzeltmeleri yapması için bunu Browne'a göndereceğini belirten Rıza Tevfik, daha sonra yazıyı yayımlamak üzere Browne'nın bir fotoğrafıyla birlikte İstanbul'a, muhtemelen *Servet-i Fünûn*'a göndermek istediğini belirtir.

13 Eylül 1910 tarihli dördüncü mektubun baş tarafında Rıza Tevfik'in iltifatlara boğduğu Patrick, Browne'nın henüz küçük yaştaki oğludur. Mektubun geri kalan kısmında Rıza Tevfik'in üzerinde çalıştığı eserle ilgili önemli açıklamalar yaptığını görüyoruz. Burada verilen bilgilere göre, eserin asıl önemli kısmının hazırlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu mektuptan edindiğimiz bilgilere göre Namık Kemal hakkında 185, Recâizâde Ekrem hakkında 90, Tevfik Fikret hakkında 121, Hâlid Ziya hakkında 86, Cenab Şahabeddin hakkında 70, Muallim Nâci hakkında 92, Abdullah Cevdet hakkında 36, Ali Ferruh hakkında da 30 sahife yazılmış olup bütün bunlar yaklaşık olarak 700 sahife tutmaktadır. Yine aynı mektuptan öğrendiğimize göre, Rıza Tevfik bu mektubu kaleme aldığı sırada bu ki-

tapta yararlanılmak ve onlarla ilgili bölümleri yazabilmek üzere Halide Edip ile Abdülhak Hâmid'den kendi biyografileriyle ilgili birer mektup ile Recâizâde Ekrem hakkında da Hüseyin Dâniş'ten önemli bilgiler ihtiva eden bir mektup almış bulunmaktadır.

18 Eylül 1910 tarihli beşinci mektupta Browne'ın oğlu küçük Patrick'e daha önce yaptığı gibi iltifatlarda bulunan Rıza Tevfik, yine eserden bahsederek, eserin yazılma seyrinden çok memnun olduğunu, eseri mümkün olduğu kadar "tashih ve tadil" ettiğini belirterek, hazırladığı kısımları ise Browne'ın İngilizce'ye tercüme etmesini rica eder. Browne'ın zahmetine karşılık kendisi de onun herhangi bir eserini, muhtemelen *İran Tarih-i İnkılâbı*'nı[6] Türkçe'ye çevirmek ve yayımlamak istediğini belirtir. Burada adları geçen Mr. Atkin ile Ryan,[7] Rıza Tevfik'in İngiliz dostları arasında yer alan önemli isimlerdir.

21 Eylül 1910 tarihli altıncı mektupta ise Rıza Tevfik, *A History of Ottoman Poetry* ile ilgili olarak günde ortalama on saat çalıştığını ve 45 sahife yazdığını, ayrıca her gün muntazaman üç dört mektup kaleme aldığını belirtmekte; esere bir de "Türkler'in Voltaire'i" dediği *Cerîde-i Havâdis* gazetesi muharrirlerinden Ali Âlî ile Ârif Hikmet Bey'in biyografilerini eklemekte olduğunu söylemektedir. Mektupta adı geçen Blunt[8] da Rıza Tevfik'in İngiliz dostlarından bir diğeri.

Rıza Tevfik yedinci mektubunda ise, daha önce üçüncü mektupta sözünü ettiği Browne hakkında kaleme aldığı makalenin *İkdam* gazetesinde yayımlanmış olduğunu ve Hüseyin Dâniş'in kendisine gönderdiği *İkdam* nüshalarından Browne'a da takdim edeceğini söylüyor.[9] Bu mektupta ayrıca, artık İstanbul'a dönme zamanının geldiğini ve geçmekte olduğunu belirten Rıza Tevfik, özellikle hanımının ısrarla İstanbul'a dönmesi hususunda sıkıntı vermeye başladığını da vurgular. Aynı mektupta, kuruculları ve yazarları arasında kendisinin de bulunduğu *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'ndan[10] bahseden Rıza Tevfik, Browne'a derginin izlediği politikayı özetlemeye çalışır. Yine aynı mektupta sözkonusu edilen İstanbul'da "Edebiyat" adıyla bir dergi yayımlama tasarısının ise daha sonraki günlerde gerçekleşemediği anlaşılmaktadır.[11]

Rıza Tevfik'in Cambridge'den Browne'a gönderdiği son mektup 21 Eylül 1910 tarihini taşıyor. Daha önce İstanbul'dan Patrick için sipariş edilmiş ve bir aydan fazla bir zamandır beklenen kestanelerin nihayet gelmiş olduğunu, ama bunların kendisinin ısmarladığı cinsten Bursa kestanesi olmadığını öğreniyoruz.

29 Teşrin-i sâni 1326 (12 Aralık 1910) tarihli dokuzuncu sıradaki mektup ise artık İstanbul'a dönmüş bulunan Rıza Tevfik'in Bebek'ten Cambridge'e gönderdiği bir mektup. Bu mektup öncekilerden farklı olarak daha ziyade siyasî mahiyette olup Rıza Tevfik burada İttihad ve Terakkî fırkası içinde giderek muhalif bir grubun oluşmaya başladığı üzerinde durmaktadır.[12] Rıza Tevfik mektubunda, başta Talât Paşa olmak üzere bütün İttihad ve Terakkî yönetimini ağır bir dille eleştirmek suretiyle parti içinde nasıl bir baskı ortamı doğduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu mektuptan, ayrıca Blunt'un Mısır ile ilgili önemli bir eserini yayımladığını da öğreniyoruz. Rıza Tevfik mektubunda uzun uzadıya dile getirdiği İstanbul'daki siyasî dağdağa ve kargaşa içinde yine de *A History of Ottoman Poetry* ile ilgisini büsbütün kesmediğini ve her fırsatta kitapla meşgul olduğunu bildirmeyi de ihmal etmiyor.

Rıza Tevfik'in mektubunda verdiği bilgilerden Abdülhalim Memduh, İbnürreşad Ali Ferruh, Nâbizâde Nâzım, Abdullah Cevdet ve Hüseyin Dâniş ile Mehmed Emin'e ait bölümlerin tamamlanmış olduğu ve bunları yakında Browne'a takdim edeceği anlaşılmaktadır.[13] Rıza Tevfik ayrıca, İstanbul'da yayımlanan edebiyatla ilgili bazı dergi ve kitaplardan Cambridge'deki kütüphaneye gönderilmek üzere bazı tanıdıklarıyla temasta bulunduğunu da bildirmektedir. Yine bu mektuptan, Prof. Nicholson'un da[14] Rıza Tevfik'in İngiliz dostlarından olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz.

Rıza Tevfik, burada yayımladığımız 20 Kânun-ı evvel 1910 (2 Ocak 1910) tarihli ve yine doğrudan doğruya siyasî nitelikteki son mektubunda, artık mecliste kılıçların çekildiğini, meşrutiyet adına zorbalığa başvuran İttihadçılara karşı yeni bir muhalif grubun oluştuğunu ve kendisinin de adı geçen bu grubun başında bulunduğunu açıklamaktadır.[15]

Rıza Tevfik yine bu mektubunda, o sırada şeriat hükümlerine göre, Malatya'da bir adamın kılıçla kafasının kesilmesinden bahsediyor ki, gerçekten insan bu satırları okuyunca dehşete düşüyor. Yine aynı mektuptan, Browne'ın bir çocuğunun daha dünyaya geldiğini, bu sevinçli haber üzerine Rıza Tevfik'in de dostuna Türk âdet ve geleneklerine göre bir kutu lokum gönderdiğini öğreniyoruz.[16]

*

Yayıma hazırladığımız bu mektuplar dolayısıyla burada açıklamayı gerekli gördüğümüz diğer birkaç husus da şudur:

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Gibb eserinin son bölümünü tamamlayamadan vefat eder. Eserin müsveddeleri ise Tanzimat dönemi edebiyatının henüz başlarında Şinasi ve Ziya Paşa bahisleriyle son bulmaktadır. Gibb'in yarı kalan eserini tamamlama gayreti içindeki Browne, bir taraf-

tan müsveddeleri düzenlerken bir taraftan da eserin eksik kalan kısımlarını tamamlatmak üzere temaslarda bulunur. Her ikisinin de ortak dostu Hüseyin Dâniş'in aracılığıyla Browne'dan gelen böyle bir teklifi kabul eden Rıza Tevfik, kendisine havale edilen bu büyük ve önemli işi mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda tamamlayacağına dair Browne'a söz verir. Browne, eserin beşinci cildine yazdığı önsözde bunu, isim vermeden, şu cümlelerle ifade eder:

"Meanwhile I am still hopefull that Gibb's unfinished work may be completed by a very able Turkish man of letters, whose name I am not now at liberty to mention, and who has for some time been engaged on this work. Personally acquainted with most of the leading sprits of the New School, knowing English well and French still better, and animated by a genuine enthusiasm for his work, he has already surveyed a large portion of the field which Gibb did not live to cultivate." (p. VI-VII).

Aynı cildin, indeksten önce, metin kısmının sonunda da, aynı mahiyette şu cümle yer alır:

"Here ends the Author's manuscript. The continuation and completion of the book, undertaken by a Turkish man of letters, will form the seventh and concluding volume of the work." E.G.B. (p. 111).

A History of Ottoman Poetry'nin 1909 yılında yayımlanan ve bir antoloji mahiyetindeki altıncı cildinin önsözünde ise Browne, Gibb'in eserini tamamlayacak Türk edebiyatçısının "Feylesof" lâkabıyla tanınan Dr. Rıza Tevfik olduğunu açıklar (bk. *a.g.e.*, p.V). Browne, daha sonra, Rıza Tevfik'in 1908'de II. Meşrutiyet hareketini müteakip Türkiye'de adından çok bahsedilen biri haline geldiğini, birkaç ay öncesine kadar da, edebî çalışmalarını engelleyeceğinden korktuğu siyasî bir görev üstlendiğini belirtmektedir. Bununla beraber, son devir Türk edebiyatı hakkındaki kısmı Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurucusu Namık Kemal'den başlayarak, cemiyet mensubu diğer bütün şair ve yazarların edebî ve politik fikirlerini ele alıp incelemek suretiyle tamamlamaya çalışan Rıza Tevfik, yayıma hazırladığımız mektuplardaki ifadelerden anladığımıza göre, kaleme aldığı kısımları İngilizce'ye tercüme etmesi için Browne'a teslim etmiş bulunmaktadır. Browne, bir nevi zeyl mahiyetindeki yedinci cildi teşkil edecek bahsin geri kalan kısmının da, Türkiye'deki yeni rejimin iyice yerleşip oturmasından sonra tamamlanacağından ümitli olduğunu şu cümlelerle dile getirmektedir:

"... The chapter which he has written on Kemal Bey, the chief founder of the Young Turkish party, both from the literary and the political points of view, is however, already in my hands; and I hope that, when the new régime in Turkey shall have settled down on a firmer basis, I may in due course receive further instalments towards the suplementary seventh volume of this work from my gifted coadjutor." (p. VI).

Bütün bunlardan ayrı olarak daha sonraki tarihlerde yayımlanan ve Rıza Tevfik'in *A History of Ottoman Poetry*'nin yedinci cildini telif ettiğine dair yazılanları doğrulayan birkaç notla daha karşılaşırız. Hürriyet ve İtilâf Fırkası tarafından 1912 yılında Rıza Tevfik hakkında yayımlanan küçük bir kitapçığın son sahifelerinde, onun edebî çalışmalarından bahsedilirken şöyle bir açıklama da yer almaktadır:

"İngiltere müsteşrikîninden müteveffâ Mr. Gibb'in yazmış olduğu *Tarih-i Edebiyat*'ın son ve altıncı cildi yazılmadan müellifi vefat edince, bir hey'et-i müsteşrikînden mürekkeb olan mütevellîler cemiyeti bu kitabın ikmâlini Doktor'a havale etmişlerdi. Doktor, bu uğurda üç sene çalışmış ve dört yüz elli sahifelik bir kitap vücuda getirmiştir ki Kemal Bey merhum dahi dahil olduğu halde Fecr-i Âtî Mektebi'ni de şâmil olan son devr-i edebîinin kâffe-i safahâtını câmî'dir."[17]

Burada yazılanları, *Nevsâl-i Millî*'de arkadaşı Abdullah Cevdet'in biyografisini kaleme alan Rıza Tevfik'in kendisi de tekrarlar. Rıza Tevfik buradaki makalesinin baş tarafında şöyle der:

"Müteveffâ meşhur Gibb'in beş büyük cilt üzerine yazıp da ikmâline muvaffak olamadığı *Eş'âr-ı Osmâniye Tarihi*'nin altıncı ve son cildini tertîb ettiği zaman Doktor Abdullah Cevdet Bey'e o kitabımda bir mühim yer göstermiştim. O uzun mütalâa-i tenkidiyeyi burada pek muhtasar olarak arz edeceğim..."[18]

Yine aynı ifadelere *A History of Ottoman Poetry*'nin ilk cildini *Osmanlı Şüri Tarihi* adıyla Türkçe'ye tercüme eden Halide Edib'in, kitaba yazmış olduğu önsözde de rastlarız. O yıllarda muhtemelen Rıza Tevfik ile araları pek iyi olmadığından dolayı, Halide Edip de, isim vermeksizin, yukarıdaki ifadeleri tekrarlar.[19]

Bütün bu yazılanlardan çıkan sonuca göre, Rıza Tevfik Yeni Osmanlılar'dan başlayarak Servet-i Fünûn ve Fecr-i Âtî mektepleri de dahil olmak üzere bütün son devir Türk edebiyatını ihtiva eden bir cilt kaleme almış ve Fransızca yazılan kısımların büyük bir bölümünü İngilizce'ye tercüme etmek üzere Browne'a göndermiştir.

Rıza Tevfik'in, yazdığı son mektuplarda da görüleceği gibi, içine girdiği siyasî mücadele dolayısıyla eserin geriye kalan çok az bir kısmını tamamlayamadığı anlaşılmaktadır. Ancak yazılıp Browne'a teslim edilen bölümler yayımlanmadığı gibi, bunların ne olduğu da henüz bilinmemektedir.[20]

NOTLAR

1 Aynı şekilde Browne da Rıza Tevfik'e gönderdiği ve büyük bir kısmı elimizde bulunan mektuplarda ona "Fazîlet-meâb efendim", "dost-ı azîz fâzıl-ı mükerremâ", "dost-ı azîz fâzıl-ı bisyâr-ı muhteremâ", "dost-ı azîz fâzıl-ı yektâ-yı mükerremâ" gibi sıfatlarla hitap etmektedir.

Browne'ın ölümü üzerine, Abdullah Cevdet tarafından onu tanıtan ve hizmetlerini anlatan bir yazı yayımlanmıştır (bk. **İctihad,** nr. 199, 1 Mart 1926). Browne hakkında biyografik bilgi için bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Browne, Edward Granville", **Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslâm Ansiklopedisi,** C.VI, İstanbul 1992, s. 336-337.

2 İstanbul'a yerleşmiş Isfahanlı bir ailenin çocuğu olan, şiirleriyle Servet-i Fünûn edebî topluluğu içinde de bulunan Hüseyin Dâniş, daha çok İran edebiyatı üzerine yaptığı çalışmalarla tanınmıştır (Geniş bilgi için bk. "Pedram, Hüseyin Dâniş", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,** C. VII, İstanbul 1990, s. 239).

3 Bu mesele hakkında, Hüseyin Dâniş'in E.G. Browne ile mektuplaşmalarına dayanılarak hazırlanan oldukça önemli ve en son çalışmalardan biri olan şu araştırmada bahsedilmektedir: John Gurney, "E.G. Browne and the Iranian Community in Istanbul", **Les Iraniens d'Istanbul** (éds. T. Zarcone, F. Zarinebaf - Shahr), IFEA/IFRI, Istanbul - Téhéran 1993, p. 156-158. Ayrıca bk. Peter Chelkowski. "Edward G. Brown's Turkish Connexion", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies.** XLIX. part 1. 1986. p. 25-34.

4 Yayımlanmak üzere Yavuz Senemoğlu tarafından Doç.Dr. Mehmed Çavuşoğlu'na verilen bu mektubun fotokopisini, rahmetli Mehmed Çavuşoğlu, Rıza Tevfik üzerinde çalıştığımı öğrenince neşretmem için bana vermişti. Ben de bu mektubu başına bir giriş yazısı yazarak "Rıza Tevfik'in Edward G. Browne'a Gönderdiği Mektuplar I" (**Kubbealtı Akademi Mecmuası,** nr. 2, Nisan 1983, s. 31-48) başlığıyla o tarihte yayımladım. Ancak daha sonraki günlerde Yavuz Senemoğlu'nu birkaç defa evinde ziyaret edip elindeki diğer mektupları da rica ederek bunlardan yararlanmak istediğimi söylediğim halde, Yavuz Senemoğlu çeşitli sebepler ileri sürerek geri kalan mektupları bana vermedi. Y. Senemoğlu'nun 1992'de ölümünden sonra bu mektupların ne olduğu da bilinmemektedir.

5 Başlangıçta Jön Türkler'e katılarak Avrupa'ya kaçan Halil Hâlid, daha sonra siyasî mücadeleyi bırakmış ve Cambridge Üniversitesi'nde Türk dili hocası olmuştur. **A History of Ottoman Poetry**'nin hazırlanışında Gibb'e, onun ölümü üzerine de Browne'a yardımcı olan Halil Hâlid hakkında daha geniş bilgi için bk. (Fevziye Tansel), "Halil Hâlid Bey" (Çerkeşşeyhizâde), **Türk Ansiklopedisi,** C. XVIII, Ankara 1970, s. 382-383; "Halil Hâlid Bey" (Çerkeşşeyhizâde), **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,** C. IV, İstanbul 1981, s. 47; Taha Toros, "Türk Dostu İki İngiliz Oryantalist ve Cambridge Üniversitesi'nde Bir Türk Profesör", **Tarih ve Toplum,** C. II, sayı 11, Ekim 1984, s. 20-23.

6 Kitabın orijinal adı **The Persian Revolotion of 1905-1909** (Cambridge 1909)'dır.

7 II. Abdülhamid döneminden başlayarak İstanbul'daki İngiliz konsolosluğunda tercümanlık yapan Sir Andrew Ryan'ın **The Last of The Dragomans** (London 1951) adıyla bir de hatıratı yayımlanmıştır.

8 W.S. Blunt hakkında geniş bilgi için bk. Kemal Kahraman, "Blunt, Wilfrid Scawen", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** C. VI, İstanbul 1992, s. 246-247; Abdullah Uçman, "W.S. Blunt'un Bir Mektubu", **Tarih ve Toplum,** sayı 111, Mart 1993, s. 28-29. Ayrıca bk. **Abdülhak Hâmid'in Mektupları-2** (haz. İnci Enginün), İstanbul 1995, s. 634-635.

9 "Müsteşrik-i Fâzıl Muallim Browne ve İttihâd-ı İslâm" (**Yeni İkdam,** nr. 138, 13 Eylül 1910) adını taşıyan bu oldukça ilginç yazıda Rıza Tevfik, bir yandan Türk kamuoyuna Browne'ı tanıtırken, bir yandan da onun şark edebiyat ve kültürüyle nasıl temasa geçtiğini, şark dünyasını nasıl tanıdığını ve bir şark medeniyeti hayranı olarak Türk aydınlarının kendi kültür ve medeniyetlerini nasıl görmeleri gerektiği konusundaki sözlerini nakletmektedir. Alışılagelen oryantalistlerden oldukça farklı bir tavır sergilediği anlaşılan Browne'ın, Rıza Tevfik'in yazısında yer alan bazı cümleleri devrin Türk aydınlarına önemli mesajlar da göndermektedir. Devrin siyasî kargaşa ortamı içerisinde fazla dikkati çekmediği anlaşılan bu dikkate değer yazıyı bir ibret belgesi olarak burada aynen yayımlıyoruz (Bu yazıyla ilgili bir eleştiri için bk. **Hikmet,** nr. 22, 2 Eylül 1326/15 Eylül 1910, s. 2).

10 Rıza Tevfik'in Mehmed Câvid ve Ahmed Şuayb'la birlikte 15 Kânun-ı evvel 1326 (28 Aralık 1908 - 14 Aralık 1910) tarihleri arasında toplam olarak 24 sayı yayımladıkları **Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası,** sosyoloji, felsefe ve iktisadî liberalizmle ilgili hacimli yazılarla II. Meşrutiyet sonrası kültür hayatına pozitivizm anlayışını iyice yerleştirmiş bir dergidir (Ayrıca bk. **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,** C. II, İstanbul 1985, s. 360-361; Hasan Duman, **İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928,** İstanbul 1986, s. 436-437).

11 Kataloglarda bu tarihte bu isimle yayımlanmış bir dergiye rastlanmamaktadır.

12 Meclis-i Mebusan'da İttihad ve Terakkî'ye karşı muhalefetin nasıl oluştuğu konusunda bk. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952,** İstanbul 1952, s. 186-187.

13 Rıza Tevfik'in terekesinden çıkan bu eserle ilgili bir kısım Fransızca fihrist taslaklarında burada adları yazılı şahısların isimlerinin kaydedilmiş oldukları görülmekle beraber, bu bölümlerin yazılıp yazılmadığını şimdilik kesin olarak bilemiyoruz.

14 Tanınmış İngiliz oryantalistlerinden olan Reynold Alleyne Nicholson, 1868-1945 tarihleri arasında yaşamış olup bellibaşlı eserleri arasında şunlar vardır: **Selected Poems from the "Divan-ı Shams-i Tabriz"** (Cambridge 1898), **Literary History of the Arabs** (London 1907), **The Mystics of Islam** (London 1914, **İslâm Sûfileri** adıyla Prof. Abdülkadir Karahan'ın yazar ve eseri hakkında bir incelemesiyle birlikte Mehmet Dağ, Kemal Işık, Ruhi Fığlalı, Abdülkadir Şener, Rami Ayas ve İsmet Kayaoğlu tarafından Türkçe'ye de çevrilmiştir, İstanbul 1978), **Studies in Islamic Mysticism** (Cambridge 1921), **The ıdea of Personality of Sufism** (Lahore 1923), **Tales of Mystics Meaning** (London 1931), **Rumi: Poet and Mystic** (London 1950). Daha geniş bilgi için bk. **Encylopedia Britannica,** C. XVI, London 1972, s. 484.

15 Sürekli tehdit edilmesine rağmen muhalefetten vazgeçmeyen Rıza Tevfik, Hizb-i Cedîd'in hemen arkasından İttihad ve Terakkî'den ayrılan Hizb-i Terakkî grubu arasında yer alırsa da, kısa bir müddet sonra en güçlü muhalif grubu meydana getiren Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucularından biri olur (bk. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler,** C. I, İstanbul 1984, s. 263-264; Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası,** İstanbul 1990, s. 48-49).

16 Mektuplarında da belirttiği gibi Cambridge'de günde 3-4 mektup yazan ve Browne ile dostluğu yirmi beş yıl kadar süren Rıza Tevfik'in ona göndermiş olduğu mektupların çok daha fazla olduğunu tahmin ediyoruz. Cambridge'de Pembroke College'de mektupları henüz tam olarak tasnif edilmeyen Browne'ın buradaki evrakı arasından Rıza Tevfik'in daha çok sayıda mektubunun çıkacağını ümid ediyorum. İlki dışında, yayıma hazırladığımız diğer mektupların fotokopilerini lütfedip bize gönderen Oxford Üniversitesi hocalarından Prof. John Gurney'e bu vesileyle burada teşekkür etmek istiyorum.

17 **Feylesof Rıza Tevfik** (Hürriyet ve İtilâf Fırkası neşriyâtından), İstanbul 1328, s. 16.

18 **Nevsâl-i Millî,** Dersaadet 1330, s. 99.

19 **Osmanlı Şiiri Tarihi,** İstanbul 1943, s. XII.

20 Bu çalışmayla ilgili olarak Rıza Tevfik'in terekesinden bazı şairlerle ilgili müsveddeler dışında, sadece Fecr-i Âtî ekolüne ait Fransızca yazılmış altmış sahifelik bir defter çıkmış bulunmaktadır.

Mektup I

Yeniköy, 28 Teşrîn-i evvel 1321

Muallim-i fazîlet-mend Profesör Edward Browne Cenâblarına

Üstâd-ı muhterem efendim hazretleri,

Târih-i Edebiyât-ı Osmâniyye'nin beşinci cildine mukaddime olmak üzere –lûtfen bendenize– irsâl buyurmuş olduğunuz mütalâatı aldım ve kemâl-i dikkatle tetebbû ettim.

Böyle bir hizmet-i mühimme ve meşkûrenin uhde-i fâzılânelerine tefvîz edilmiş olması hakîkaten bir "tevcîh-i vecîh"dir. Zât-ı aliyyelerine bu hususta cüz'î bir hizmet edebilirsem bendeniz için şereftir. Binâenaleyh bir mülâhaza-i tenkidiyye tertîb ettim, nazargâh-ı fâzılânelerine arz ediyorum. Biraz geciktimse afvınızı istirhâm ederim. Bazı şuarâ ve muharrirîne ait olmak üzere bast ettiğim mülâhazâtı tahkîm etmek mecburiyetiyle yine o zâtların eserlerinden bazı vesâik-i mu'tebere (documents) îrâd etmek lâzım geldi. Mektub-ı âcizânemin teahhuruna bundan başka hiçbir sebep yoktur.

Mukaddimenizin hey'et-i umûmiye ve taksimât-ı esâsiyesine hiçbir mühim ta'rîz ikame edilemez; vukûf-ı hâle pek mutâbıktır. Yalnız bir iki noktası hakkında bir iki söz söyledim. Ondan mâadâ Âkif, Reşid, Cevdet, Münif ve Ahmed Vefik Paşa'lar için bazı mütalâat-ı tenkidiyye beyân ederek eserlerinden nümûne gösterdim ki bunların ancak tafsilât-ı bahse taallükü olabilir. Eğer bu ma'ruzâtım zât-ı fâzılânelerince şâyân-ı nazar görülecek kadar kıymeti hâiz olursa iftihâr ederim.

Bâkî ihtirâmât-ı fâikamin kabul buyurulmasını ve teveccühâtınızın devamını istirhâm ederim efendim.

Muhlisiniz
Dr. Rıza Tevfik
(imza)

Mukaddime-i Kitâb-ı Hâmis Hakkında Mütalâât-ı Âcizânemdir

Evvel emirde edîb-i muhterem müteveffâ Mr. Gibb'in siyâk-ı nazarını gâyib etmeyip meseleyi o nokta-i nazardan telâkki etmek mecburiyetindeyim. Eserin ruhu budur.

Mr. Gibb Osmanlı hükûmetinin tâ bidâyet-i teessüsünden beri Türkleri medeniyet-i mâneviye-i İran'ın şâkirdi, hattâ esîri göstermişti. Bu, pek doğrudur. Fakat edebiyat-ı Osmaniye'nin zaman ve mekân zarfında geçirmiş ve bugün dahi geçirmekte bulunmuş olduğu safahât-ı tekâmülü (the phases of evolution) sırasıyla tetebbû ve tedkik ederken edebiyatımızı bu esâretten ser-âzâd edebilecek bir kudret ile sahne-i terakkîye atılan himmet-perver şairleri parmakla gösteriyor ve muvaffakiyetsizliklerinin başlıca sebeplerini de keşf ve izah etmeye çalışıyordu. Müteveffâ Mr. Gibb'in nokta-i nazarı hâssaten bu idi.

Bu esâret Selîm-i sâlis devrine kadar devam etti. Selîm-i sâlis devri nihayeti ve Mahmud evâili hayât-ı ictimâiyemizde hem siyaseten (political), hem usûl-i terbiyece, hem âdâtça, hem askerlikçe, idare-i mülkiyece, edebiyatça (ilâh., etc.) mühim tahavvülûta re's-i tarih add olunmağa lâyık bir devr-i teyakkuzdur. Bu devirde her vech ile bir teceddüd meyli (tendency of innovation) zâhir idi. Birtakım îcâbât ve ahvâl ve zurûf (surroundings) icbâriyle bir mahrek (orbit)-i gayr-ı muayyen takip eden bu meyl, vâkıa müessirât-ı mâziyye (factors of the past) neticesi olmak haysiyeti ile birçok muhtelif kuvvetlerin muhassalası (resultant) idi. Hattâ anâsırını edebiyatın saha-i şümûlü hâricinde aramak lâzım gelir: Sultan Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı mahv ve ilga etmekte kendi tâc u tahtı ve sülâlesi için menfaat görmesi; Koca Sekbanbaşı'nın idare ve terbiye-i askeriyeyi ıslah etmek ve eslihai cedîdeyi kabul ettirmek için yazmış olduğu meşhur lâyihada gösterdiği esbâb-ı siyasiye ve zarurâat-ı ictimâiye gibi ilâh., etc. emsâli çoktur. Fakat diğer taraftan bakılırsa, yani zamanımıza nisbetle mülâhaza olunursa, cereyan-ı terakkîye yeni bir istikamet verecek bir kuvvet-i ibtidâiye (initial force) idi. Binaenaleyh bir sebeb-i mühim idi. Böyle bir kuvvet, cemaat-ı beşeriye gibi mu'dil (compound) bir kitleye tesir edince hiçbir vakit tek bir netice hâsıl etmekle kalmaz. Yalnız bir nevi tahavvülâta sebep olmaz. Birçok dâhilî terettübât (rearrangements) husûle getirir. İşte bizde de öyle oldu: Siyâsiyât-

28 Teşrin-i evvel 1321 tarihli mektubun ilk sayfası

ta, emr-i maîşette, elbisede, teşrîfât (ceremonial) hususunda vâkî olan tahavvülâtı bırakalım. Yalnız edebiyat âleminde birçok temevvücât peyda oldu ve birçok yeni yeni cereyanlar husûle geldi; fakat aksine akıntılar (counter-currents) dahi tesirini göstermeğe başladı. Zât-ı fâzılâneleri filhakika en kuvvetli ve en bâriz (prominent) olan cereyanı yani Fransa'ya giden akıntıyı, şâyân-ı hayret bir ihâta, hakîmâne bir şümûl-i nazarla pek güzel resm ü tayin buyurmuşsunuz; fakat sâirleri için lüzumu kadar sarâhat yok zannederim. Şu mufassal arîzamda yerlerini arz edeceğim. Halbuki yalnız edebiyat-ı Osmaniye'deki temâyülât-ı terakkî-perverâne birkaç yola ayrılmıştı: Lisanı sadeleştirmek, terkipleri kırmak, cümlelerin revâbıtını çözüp mümkün olduğu kadar kısa kısa yazmak, tabiat ve zevk-i selâme muvâfık olmayan suver-i hayâlât-ı Acemâne'den ve onları ifadeye vasıta olan eski teşbihât ve istiârâttan vazgeçmek, hulâsa o zamana kadar edebiyat âleminde her vech ile hüküm-fermâ olan örf-i müstahsene, sünnet-i kudemâya (traditions of former generations) karşı hareket etmek gibi birçok teşebbüsâta müncer olmuştu. Binaenaleyh bu hareket-i kuyûd-şikenânenin en mücerred düstûru (the most abstract formula) bütün "tradition"ları yıkmak!.. cümlesiyle ifade olunabilir. Evet hakiki bir ihtilâl vardı diyebiliriz; çünkü Fransa'da dahi, Amerika'da dahi her ne sebeple olursa olsun ihtilâlin başlıca sıfat-ı kâşifesi (cractèristic) bu düsturun mazmûnu olan meyldir. Fakat biz edebiyatta bu teşebbüsâtın cümlesinde hakkıyla muvaffak olduk mu? Bendeniz pek zannetmiyorum. Bu ikinci noktayı da biraz ileride izah edeceğim. Fakat şu teşebbüsâtın kısmen tahakkuk edip de kısmen akîm kalmasına sebep nedir?

"We cannot justly determine the relative importance of mighty changes effected while we are looking on. Page IV"[1] buyuruyorsunuz. Vâkıa bu umum tahavvülât-ı medeniyemiz için pek doğru bir hükm-i itirâfîdir. Filhakika koskoca bir cemâatı altüst eden esbâb-ı muhtelifenin cümlesi yegân malûm ve mazbut olabilseydi "parallélogramme des forces"[2] kaidesini terakkiyât-ı Osmâniyeye tamamiyle tatbik ederek mahrek-i tekâmülünü "mathematically" tayin edebilirdik. Fakat maatteessüf burada ulûm-ı sahîha-i sâbite (exactly and positive sciences) sahasında değiliz. Zât-ı aliyyeleri bu tahavvülât-ı külliyenin en umumi sebeplerini (dördüncü sahifenin nihayetinden beşinci sahifenin ortasına kadar gelen parçada) pek güzel ifade etmişsiniz. O, kâfi!.. Yalnız buracıkta bir kayd lâzım gelirdi. Evvelâ sırf tahavvülât-ı edebiye dairesine rücû ederek hangi noktada ve ne mertebede Acemlik'ten kurtulup Avrupalı'laştığımızı tayinen beyân buyursanız daha hoş, daha müfîd ve daha vâzıh olurdu. Şimdi mülâhaza-i fâzılâneniz pek doğru olmakla beraber muhtasardır sanırım. Burada biraz îzâhat arz edeceğim:

Zât-ı fâzılâneniz altıncı sahifenin orta yerinde, şöyle demiştiniz:

"Not only have the canons of taste been revolutionised. but the whole conception of poetry has become absolutely changed".[3] Evet işte yalnız bu iddia ta'rîz götürmez! Çünkü yalnız bu hususta hakkıyla muvaffak olduk. Yalnız "esthetics" nokta-i nazarından Avrupalı ve daha doğrusu Fransız olduk. Yalnız bu dairede Acemliği öldürüp âzâdegî kazandık!

Eski edebiyatımızın en büyük kusuru, en afv olunmaz kabahati ne idi? Pek tumturaklı, pek mükellef (chargé) olması mı?.. Hayır, çünkü Fransız edebiyatına şiddetle mukallid olan şimdiki "Edebiyat-ı cedîde"miz dahi bu hususta eskisinden pek aşağı kalmaz! –Terkîblerin, izâfetlerin, vasf-ı terkîblerin mevcûdiyeti mi idi?.. O da değil!.. Çünkü bugünkü lisanımız hâlâ aynı cinsten, aynı anâsırdan olan terkîblerle, izâfetlerle âdeta meşbûiyyet (oersaturation) halindedir!– Arap ve Acem elfâzının kesretle bulunması mı idi?.. Hiç zannetmem!.. Çünkü kelime hususunda Arap ve Acem'in minnetinden pek çok zaman daha kendimizi kurtaramayacağımız şöyle dursun, bugünkü edebiyatımız, mevcut olan ile de kanaat etmiyor da eski kitaplardan, kamuslardan garip garib kelimeler araştırıyor; unutulmuş, hattâ ölmüş (dead) kelimeleri çıkarıp ihyâ ediyor ve onlarla güzel ve âhenkdâr terkipler yapıyor. "Şegaf-zede", "tîrâje-nümâ" gibi vasf-ı terkîbîler "fabriquer"[4] ediyor. Şu takdirde Paul Verlaine, E. Verhaern gibi şairlere taklîden yazılmış bir manzumenin, anlaşılmamak hususunda, Nef'î'nin veyahut Nâbî'nin bir kasidesinden pek aşağı kalır yeri yoktur. Yalnız aralarında bir mühim fark var: Bugünkü lisan-ı edebîmiz dahi pek aristokrattır, ekseriyet-i halkın kalbine bir şey söylemez. Fakat elsine-i ecnebiyeden müsteâr (borrowed) olan anâsır-ı ifadeyi, yani kelimâtı anlayan bir kimse mânâsını da anlar. Eğer daire-i idrâkinden hâriç bir şey beyân edilmemiş ise! Fakat eski edebiyatımızdan bir mânâ çıkarmak için yalnız lafzen ifadesini anlamak kâfi değildir! O kadarcıkla bir fikr-i sarih hâsıl olamaz! Çünkü eski moda üzere yapılan teşbîhât ve istiârât, tarz-ı tasavvur ve tahayyül, behemehal bir "tradition"[5] üzerine mebnîdir: Hayât-ı mâzîyenin hurâfât-ı muzlimesine istinâd eder. Meselâ:

"Nüh felek" (nine spheres), "kubbe-i lâciverd-fâm", "mînâ-fâm" gibi ta'birât eski Yunanîler'in, Batlamyus ve Hésiode'un "cosmogony"sine istinad eder.[6] Bu bâtıl ma'lûmâtın menbaı da bizim eski usûl üzre kaim olan medreselerimizde hâlâ hüküm-fermâ olan "skolastik" murdarlığıdır.

"Âyîne-i hâtırım jeng-pezîr-i melâl oldu!" istiâresi, eski zamanlarda kullanılan ve bize Romalılar'dan intikal eden madenî âyîneler için doğrudur.

"Şâne-i kalbim târ-ı zülfüne dolaştı!" deyen eski zaman şairinin "saçlarına âşık oldum" demek istediği bir dere-

1 ".. Bakıldığında, büyük değişimlerin izafi önemleri gereği gibi tesbit edilemez..."

2 "İki ayrı kuvvetin sonuçlarını ayrıntılara gitmeden ifade etme."

3 "Sadece şiirden zevk almanın kuralları değişime uğramadı, şiirle ilgili bütün kavramlar kesin olarak değişti.."

4 İmal etmek, yapmak.

5 Gelenek.

6 Milâdî II. yüzyılda İskenderiye'de yaşayan Batlamyus'un kozmografya sistemine gore dünya âlemin merkezi olup üzerinde dokuz kat gök bulunmakta, göklerde de yıldızlar yer almaktadır. Batlamyus yazdığı kitaplarla İslâm dünyasını da etkilemiştir.

ceye kadar istişmâm olunsa bile bir "kalb" ile bir "tarak" teşbîhinde ne gibi münasebet olduğunu taakkul edebilmek için eski tahta taraklarımızın kalb şeklinde olduğunu bilmek lâzım gelir. "Dîvânen oldum!. Zencîr-i zülfün beni esîr etti. Çeşm-i gazâlin beni sahrâ-yı cünûne saldı. Başımda leylekler yuva yapıyor!" sözleri bir Avrupalı için, hattâ Avrupa terbiyesinde büyümüş bir Türk için gayet tatsız bir muammâdır. Hakkıyla halledip ondan bir mânâ çıkarabilmek için birçok masallar bilmeli!.. Avrupa'nın "tuvalet" ve "coiffure"ünü kabul etmezden evvel bizim kadınlarımızın saçları örgü örgü (tresses) idi. Bunu der-hâtır eden bir Türk "zencîr-i zülf" istiâresinde şairin tarz-ı tahayyülüne dair bir fikir hâsıl eder. Leylâ'nın aşkıyla dîvâne olup sahralara düşen Kays-ı Âmîrî (Mecnun!) nâm zâtın hakkında meşhur olan rivâyâtı bilen ve yine bu âşıkın Leylâ hakkında söylemiş olduğu tevâtür olunan şu:

Lillâh yâ zabeyati'l-ka'i kulne lenâ
Leylâye min kunne en Leylâye
mine'l-beşer[7]

beyt-i mu'rufunu tahattur eden bir adam yukarıda misal olarak zikrettiğim cümle-i şâirânenin mânâsını –bilcümle gavâmız-ı nikatıyla!– anladıktan başka, şairin ma'rifet-perdâzlığı için de bir fikir beyân edebilir.

Temâs-ı nazara bile razı olmayacak kadar vakur, fakat bir câzibe-i sehhâr âneye mâlik mukavemet-sûz bir güzel çehre!.. Bu, şimdiki şairler için de bir "bijou",[8] bir "trésor"dur.[9] Fakat bizim eski şairler böyle bir çehrenin etrafında lâkaydâne duran büklüm büklüm saçları yılana teşbîh ederlermiş. Bu dalâlet-i hayâli (aberration) ma'kul bir sûret üzre tarif tarif edebilmek için meşhur Husrev'in "Genc-i şâygân" nâmıyla pek kıymetdar bir hazinesi olduğunu ve iki tılsımlı ejderha ile mahfuz bulunduğunu bilmek icab eder.

Bundan ziyade misal arz etmeğe hâcet yoktur. Eskilerin her teşbîhinde. her şekl-i hayâlinde böyle "tratitions"larla, "mythes"lerle sıkı bir münasebet vardır. Hattâ bu dalâletlere yegâne sebep –fikr-i âcizânemce– eski şairlerimizin fıtraten zevksiz ve tabiatsız olmalarından ziyade, masallarla perverde (reared) olmuş bulunmaları ve yine bu sebeple daima hurâfât-ı evvelîne riâyeti, "esthetics" bahsinde bir din (religon) gibi telâkki etmiş olmalarıdır. Fransa'nın en büyük ve en bahtiyar şairlerinden Jean Lahor (Henri Cazalis) tekmil eserlerinde şarklıların istiârât ve teşbîhâtını alıp kullanır. Felsefesi ise Mevlâna Celâleddin-i Rûmî'nin şâkirdinden başka bir şey olmadığını serâhaten isbat ediyor. Vâkıa Panthéisme Idealistic[10] şarka mahsus değildir; fakat Lahor'unki şeklen, ıstılahen Mevlâna'nın **Mesnevî**'sindeki felsefenin tamamen aynıdır. Fransa'nın pâyitahtı olan Paris'ten ziyade Benarès şehrine münasebeti vardır. Fakat biz onları mütalâa edince gaşy oluyoruz. Teşbîhlerine, istiârelerine hayran oluyoruz. Bizim malımızı bizden alıp yine bize satan bu şairin şu muvaffakıyet-i sihirbâzânesi nereden geliyor? Teşbîhlerinin hurâfât ile münasebeti olmamakla beraber bizim şark hayâlâtına menbâ olan ruhumuza mûnis olmalarından ileri geliyor! Demek ki bizim suver-i teşbîhâtımızın kusuru mutlaka –iddia olunduğu gibi– şekl-i hayâlih iğrenç olmasında değil, hurâfâta isnâd etmek için o hâle getirilmiş olmasındadır. Basit bir istiârenin, "istiâre-i tahlîliye"ye nazaran pek "tolerable"[11] olması da bunu isbat eder. Mürâât-ı nazîr sanatı diye eskilerce ma'ruf ve ziyadesiyle muteber olan o münasebetsizlik her şeyden ziyade eski edebiyatı bugünkü batnlar (generations) nazarında menfur eden sebeplerden biri, belki de birincisidir! Bendenizin bu meselede fikrim budur. Fakat zan buyurulmasın ki eski edebiyatı bugün ihyâ etmek isteyen budalalardanım!.. Asla; bu, bendeniz için mümkün ve mutasavver olamaz! Yalnız şunu arz etmek istedim ki, bu meseleyi hiçbir kimse bendenizin arzu ettiğim kadar tahlîlî (analytical) bir siyâk-ı nazarla mütalâa etmemiş! Halbuki bu "dead culture"de[12] bir ders-i hikmet var: "L'art est convention!"[13] deyen iddia erbâbı için bir ibret var. Çünkü eğer sanat hakikaten "conventional" ise bizim "classic" edebiyatımızdan daha muvâfık, daha ibret-bahş bir misal bulunup gösterilemez. Sırf "convention" üzerine müstenid olan bir sanat işte böyle bütün bütün ölür (dies), mahv olur! Halbuki ciddi bir sanatın daha metîn esasları, daha feyizli menâbii vardır. Biz şimdi o esasları, o menâbii Avrupa'da ve bilhassa Fransa'da bulduk!.. Hakikat budur! Lâkin sanatın az çok "convention" olan zevkine taklîden, "par snobisme"[14] naklettiği hususiyât-ı ecnebiye dahi tıpkı eski edebiyatımızın "factice"[15] olan cihetleri gibi az zaman zarfında izmihlâle mahkûmdur.*

Avrupa'ya teveccühümüzün bidâyet-i tarihini gösterecek olan şu devr-i ahîre gelinceye kadar bil-cümle şuarâmız ile beraber zurefâ-yı millet (les beaux esprits), "kâ-be-i edeb" tanıdıkları ma'bedi bu noktada bina etmişlerdi. Biz onu yıktık!.. Şimdiye kadar "zevk-i edebî"de Acem efsâneleri üzre müstenid olan "sünnet-i kadîme" gayet mukaddes ve vâcibü'r-riâye addolunuyordu; bu kanun-ı zevk hâricine çıkmak âdeta "yasak"tı. Biz, küstahâne, fakat terakkî-perverâne bir hatve ile üzerinden atladık, hâricine çıktık. Hattâ o âdât-ı

* Şu mütalâatım sırf şahsidir: "lieux communs"[16] hâricinde olduğunu da derk ü iz'ân ediyorum; fakat muhakemâtımda o daire içinde mahbus olmaktan fıtraten hoşlanmam. Çünkü bu gibi mesâilde "suffrange universal"[17] taraftarı değilim. Bu hususta zât-ı fâzılâneleriniz bendenizden hem daha derin, hem daha şümullü görebilecek kadar ma'lûmât-ı küllıyeye sahip olduğunuzdan şu mülâhazât-ı şahsiyyemin doğru olmadığı nazar-ı âlîlerinde sübût bulursa bittabi kabul buyurmazsınız; lâkin şu takdirde fikr-i âlînizden bendenizi mahrum buyurmamanızı istirhâm ederim ve minnetdarlığımı isbat için her zaman zât-ı fâzılâmelerine muftehirâne hizmet edeceğimizi va'd ederim.

7 "Allah için söyleyiniz bana ey çöl ceylânları: Leylâm sızden mi. yoksa insan soyundan mı dır?"

8 Cevher, mücevher.

9 Hazine, define.

10 Rıza Tevfik bu terimın karşılığı olarak "Vahdet-ı vücud" tabırını kullanmaktadır (bk. Abdülhak Hâmid ve Mülâhazat-ı Felsefiyesi, Dersaadet 1334, 236, 268, 322).

11 Tahammul edilebilir.

12 Ölü kültür.

13 "Sanat gelenektir!"

14 Özentiyle; özenti olmak üzere.

15 Sun'î.

16 Ortak, müşterek noktalar.

17 Evrensel ızdırab.

ebediyye ve mürâât-ı fikriyyemizi o kadar unuttuk ki meşhur Kemal'in **Celâleddin-i Harzemşâhî** mukaddimesinde dediği gibi: "Dîvanlarımızdan biri mütalâa olunurken insan muhtevî olduğu hayâlâtı zihninde tecessüm ettirse, etrafını ma'den elli (âhendest), deniz gönüllü (deryâ-dil), ayağını Zuhal'in (Saturne) tepesine basmış, hançerini Mirrîh'in (Mercury) göğsüne saplamış memdûhlar... Feleği tersine çevirmiş de kadeh diye önüne koymuş, cehennemi alevlendirmiş de dağ diye göğsüne bastırmış, bağırdıkça arş-ı a'lâ sarsılır, ağladıkça dünya kan tûfanlarına gark olur âşıklar; boyu serviden uzun, beli kıldan ince, ağzı zerreden ufak, kılıç kaşlı, kargı kirpikli, geyik gözlü, yılan saçlı ma'şûkalarla mâlâmâl göreceğinden kendini devler, gulyabânîler âleminde zanneder".**

Evet edebiyat nâmına "apocalyptic"[20] bir rüya görüyormuşuz; bir "fantasmagory"[21] âleminde imişiz de haberimiz yokmuş! Bu tatlı rüyanın "lethargy"i[22] ile ölüm hâline gelmişiz!. İşte o zaman Avrupa'dan –sizin mânâdâr ve güzel teşbîhiniz üzre– Sûr-ı İsrâfîl bizi ihyâ ederek bu durgun memleketi mahşere çevirmiş! Şimdi uyandık. Tabiatın o nazar-rübâ, o dil-firîb cemâline kendi gözlerimizle bakıyoruz. "Normal" bir bakışla bakıyoruz. Bize onun nâ-ma'dûd menâzırı, nâ-mahdud ufukları ne ilham ederse onu tasvîr ediyoruz! Hayât-ı beşerin muhtelif ve mütelevvin sahne-i (scène) istihâlâtı ruhumuza ne mânâ ifhâm ediyorsa onu takrîr ediyoruz. Şimdi kendimize geldik! Bizi bir hâb-ı atâlet içinde boğmak ve öldürmek isteyen bu çirkin kâbusu (cauchemar) âkıbet biz bir hamlede yere serdik, öldürdük! Hulâsa Acemlik'ten kurtulduk! Bunlar hep doğru! Hem pek doğru!. Lâkin, Acem'e arz-ı ihtiyaçtan büsbütün kurtulduk mu?.. Müteveffâ Mr. Gibb bizi her vech ile Acem'e ihtiyaçtan kurtarabilecek bir şair, Rüstem (Persian Hercules) gibi bir "Kahraman-ı kalem" bekliyordu. Âdeta benî İsrâil'in bir Messie beklediği gibi bekliyordu. Bu Kahraman doğdu mu? Bizde de bu Dante geldi mi? Hayır, maatteessüf hayır!.. Çünkü bugünkü müceddid şairlerimiz eski kasidecilerimizden ziyade Acem'in lisanına muhtaçtır. Vâkıa artık fikrimiz, hissimiz Avrupalı'dır. Evet!.. Fakat o ince, o âlî fikirleri.. o rakîk ve samimi hisleri.. o parlak ve zarif hayâlâtı ifade ve tasvîr edebilmek için –uzun bir medeniyetle terbiye görmüş, nezaket kesb etmiş– kabiliyetli bir lisân-ı şi'r ü edebe muhtâcız ki, onu, ancak Acem'in o rengârenk ifadelere müstaid ve müsaid olan kelimât-ı âhenkdârı ile yapabildiğimiz terkîbler, vasf-ı terkîbîler sayesinde vücuda getirebiliyoruz. Bu hususta Avrupa'dan tek bir kelime bile almadık!. Muâmelâta ait olmak üzere lisanımızda "kontrato, iskonto, istatistik, sekvestro"[23] ilh. gibi birçok İtalyan şeklinde kelimeler var. Sınâat (industry) ve hırfete ait İngiliz kelimeleri de nadir değil!.. Fakat edebiyat lisanında Acem'in bulunduğu yerlere hiçbir frenk ayak basamadı. Bu nokta şâyân-ı dikkattir. Ve Acem'in bu hususta Avrupa'ya bile kat'iyyen galebe etmiş olduğunu gösterir (Vâkıa bu tesiri edebiyat sahasında değil, "linguistic"[24] sahasında mütalâa edip esbâb-ı mücibesini de orada aramak daha muvâfık olursa da her halde lisân-ı Acem'in bu kabiliyet-i edebiyyesi dahi –fikr-i âcizânemce– esbâb-ı mühimmeden biri olmak haysiyetini daima muhafaza eder). Demek oluyor ki Acem'in yalnız nüfûz-ı mânevîsinden kurtulabildik. Lisân-ı şiir nokta-i nazarından esâretimiz eskisinden farklı değildir. Yalnız daha az "despotic"tir. Meselâ:

Hâmid Bey'in "Kürsî-i İstiğrâk" nâmındaki manzumesinden intihâb ettiğim şu kıt'ayı lûtfen gözden geçiriniz!..

Odur hîçî-i mâzî, lücce-i surh-ı meşiyyette!
Bu, târîkî-i müstakbel, kebûd-ı sermediyyette!
Durur bir kibriyâ-yı bî-nihâyet nûr u zulmette;
Beraber cümle mevcûdât u eşyâ hep muhabbette!..

Bu güzel şiirde "odur, bu, durur, bir, hep" lâfızlarından başka Türkçe kelime yok! Hem bunların da yine çoğu revâbıt-ı kelâmiyeden olan "edevât" cinsinden!..

Bir de eski şairlerimizden Nedîm'in bir kasidesinden aldığım şu iki beyitlere bakınız; rica ederim:

Gel ey fasl-ı bahârân!.. Mâye-i ârâm u hâbımsın!..
Enîs-i hâtırım, kâm-ı dil-i pür-ıztırâbımsın!
Dehân-ı goncayı bâz et!.. Zebân-ı sûseni ter kıl!..
Şirkest-i tevbeye dahl edene hâzır cevâbımsın!..

Şimdi zamanımız edebiyatının –Fransız modeline (model) göre– müceddidi olan Hâmid ile eski Nedîm'in ifadece ne farkı var? Yoksa Hâmid'in iki beytini herkes, Nedîm'in şu iki beytinden daha kolay mı anlar?..

Şu arzettiğim misaller tahkîm-i dâvâ için iltizâmen intihâb olunmuş nümûneler kabilinden değildir. Bilâkis o kadar çoktur ki, edebî olmak iddiasında bulunan hangi kitap açılsa ibârede Acem terkiplerinden geçilmez. Yalnız mânâ –bittabi– Avrupalı'dır. Binâenaleyh hâlâ Acem'in elinden tamamiyle yakamızı kurtaramamışız. Hem pek çok zaman daha kurtaramayacağız da!..

To be immediately continued![26]

** Bu istiâreler yukarıda arzetmiş olduğum hurâfâttan tecrîd (abstraction) olunduktan sonra böyle keyfî (arbitrary) bir vech ile terkîb olununca ne kadar "absurde"[18] görünüyor!.. Şâyân-ı dikkattir. Halbuki "âhen-dest" istiâresi bâtıl ise Avrupalılar'ın "chancelier de fer!" ve İngilizler'in "Iron Duke"[19] istiâreleri de öyle olmak lâzım gelir. "Kılıç kaşlı" istiâresine gelince, J. Lahor bunu ve emsâlini pek güzel ve pek mevkiinde kullanmış. Illusion nâm kitabında "l'amour d'Antar" manzumesini lûtfen okuyunuz!.. "Deryâ-dil" teşbîhine gelince, "full of mysteries, deep, emotive"[25] olan bir adamın gönlü (heart) hakkında hiç fena bir tabir olmaz sanırım. Bunlar o kadar bâtıl değildir. Bendeniz bunları bugün dahi kullanmaktan utanmazdım. Yalnız, Şâhnâme hayâlâtından muktebes olan diğer tasavvurâttır (monstrous). Küllıyen bâtıl ve merdûddur.

18 Abes, anlamsız, saçma.

19 "Chancelier de fer": Demir idareci; "Iron Duke": Demir Dük. Tuttuğunu koparan bir kimse olması dolayısıyla Wellington dükûne verilen lakap (bk. Meydan-Larousse. C. III. İstanbul (1970, s. 935).

20 Korkunç, karanlık.

21 Karanlık bir odada göz yanıltma yoluyla görüntüler gösterme sanatı; olağanüstü olay.

22 Baygın uyku, uyuşukluk, koma halinde uyku.

23 Haciz.

24 Dil, dil bilgisi.

25 "Sırlarla dolu, derin, duygusal."

26 "Çok yakında devam edecek!"

Lazika Krallığı'nın Tarihi

NODAR LOMOURİ

Doğu Karadeniz kıyılarında hüküm sürmüş olan Kolheti Devleti, M.Ö. 6. yüzyıldan 1. yüzyıla kadar çeşitli *Kartvel/Megrel-Çani* ve *Abhaz Kabilelerini* birleştirmişti. M.Ö. 2. yüzyılın sonlarında veya 1. yüzyılın başlarında Kolheti, Pontus Kralı VI. Mithradates tarafından istila edildi ve M.Ö. 60 yıllarında bir Roma "Vilâyeti" haline getirildi.

M.S. 2. yüzyılda eski Kolheti Devleti topraklarında belirli "siyasî oluşumlar" ortaya çıktı. *Kapadokya Genel Valisi Arrian*'ın belirttiğine göre: *Kolkhian, Sanni/Dril, Makron ve Heniokhi, Zydritae, Lazi, Apsili, Abaski ve Sanigi Kabileleri* Trabzon'dan Dioskuria-Sebastopolis (bugünkü Sohumi)'e kadar Doğu Karadeniz kıyılarında yaşamaktaydı.

Kolkhian ve Sanni/Dril Kapadokya bölümünde yaşamaktaydı; Makron ve Henoikhi Abovitse (bugünkü Fortuna Su)'den başlamak üzere Çoruh Koyu'na kadar uzanan "tek bir krallık" içinde birleşmişti; Apsar (bugünkü Goniya) kalesi bu topraklar üzerindeydi. Zydritae Çoruh Koyu'ndan günümüzün Kobuleti'sine kadar uzanan bölgeye yerleşmişti; o zamanlar İberya/Kartli Kralı II. Pharsman'ın yönetimi altındaydı.

Bugünkü Batı Gürcüstan'ın merkezi bölgesi, *Rioni* (Phasis)'nin her iki tarafında Laz Kavmi[1] yaşamaktaydı. Kuzeyde Apsili, Abaski ve Sanigi "krallıkları" bulunmaktaydı. Sanigi toprakları Sebastopolis'ten günümüz Shakhe Nehri'ne kadar kuzey-batıya uzanmaktaydı.

Bu krallıklar, M.S. 1. yüzyıl ortalarında ortaya çıkmıştır. Ancak bazı araştırmacılar, bu kavimlerin orijinleri ve karakterleri hakkında farklı fikirler ileri sürmektedir. Yazarın görüşü, "Antik Kolheti[2] Devleti'nin" yapısal olarak "durağan" veya "homojen" bir etnik yapıya sahip olduğunun iddia edilemeyeceği yönündedir. Devleti oluşturan bu kabileler "*skeptukhii*" olarak adlandırılan "ayrı yönetimlerini" içeren kısmî bir "bağımsızlığı" ellerinde bulundurmaktaydı. Sınıf öncesi kabile örgütlenmesi temelinde oluşan bu "taksimat" belirli bölgesel etnik grupları bir araya getiriyordu. Kolheti Devleti, bu yönetsel bölgeleri, kuvvetli olduğu zamanlarda barış içinde bir arada tutuyordu. Nihâyetinde; "skeptukhii" yönetici-

Tbilisi Üniversitesi Öğretim Görevlisi Nodar Lomouri'nin, **Bedi Kartlisa Dergisi**'nde (26, 1969, Paris) yayımlanan "History of The Kingdom of Egrisi/Lazika-From Its Origins to the Fifth Century" başlıklı bu yazısı özetlenerek Ali İhsan Aksamaz tarafından Türkçe'ye aktarılmıştır.

Bu konuda bkz.: Ali İhsan Aksamaz, Kafkasya Kültür Kökenli Bir Topluluk: Lazlar, **Birikim**, sayı 71/72, Mart/Nisan 1995; Tirebolulu H. Alpaslan, İ. Gündağ Kayaoğlu (çevrimyazı), Trabzon İli Lâz mı, Türk mü? **Tarih ve Toplum**, sayı 138, Haziran 1995; Tedo Saxokia, Ali İhsan Aksamaz (çev). Megrel-Laz Kültüründe Akrabalık, Evlenme ve Cenaze, **Tarih ve Toplum**, sayı 140, Ağustos 1995; W.E.D. Allen, Ali İhsan Aksamaz (çev.), Eski Lazistan, **Tarih ve Toplum**, sayı 143, Kasım 1995.

1 **"Miladın birinci yüzyılı içinde, Roma İmparatoru Avgostos ile Neron'un hükümdarlıkları arasındaki zamanda, Kafkaslardan batıya doğru, kıyı boyunca, yeni ve büyük bir göç oluyor, Lazlar Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gelip yerleşiyorlardı." (...) "Lazların oturdukları yerlerden söz eden eserlere göre; Kafkaslardan gelen Lazlar, Sürmene'yi de içine alan Karadeniz'in Doğu kıyılarına yerleşmişlerdir."** (Mahmut Goloğlu, **Anadolu'nun Milli Devleti Pontos**, s. 109, Ankara, 1973). Metinde sıkça geçen "Batı Gürcüstan" terimiyle kastedilen Lazika Krallığı yönetim alanıdır.

2 **"Kolhların, Laz olmamaları mümkün değildir... Kolh adı şimdi, öteki birçok halklarda olduğu gibi, Laz adıyla değiştirildi."** (Prokopios, aktaran: S. Canaşia, N. Berdzenişvili, Mehmet Özata (çev.), Türkiye'den Haklı İstemlerimiz, Tarih ve Toplum, sayı 46, Ekim 1987).

leri "Kral'a" bağlıydılar ve her zaman "keptukhii"yi kendi bağımsız krallıklarına dönüştürmeye çabalamışlardı. Bölgesel yöneticilerin bu çeşit "ihtirasları", Kolheti'nin Roma yönetimine girmesinden sonra büyük ölçüde "engellendi". Doğu'da, Roma yöneticileri "dengeli" kaldığında, yerel yöneticilerin bölgesel etnik grupları için "hükümranlık" çabalarına engel olundu. Fakat M.S. 1. yüzyılda Roma, Doğu'daki müstahkem yerlerinin bazılarında "boyun eğmek" zorundaydı. Saldırgan gücü tükendi ve Roma "büyük çaplı" istilalar yerine kendisi ve Parthia arasında "tampon" devlet görevi üstlenecek "yarı-bağımsız" devletler sistemini doğu sınırı boyunca tesis etmek zorundaydı. M.S. 2. yüzyıldan başlamak üzere İberya'nın faaliyetleri sıklıkla Roma politikaları için bir tehditti. Örneğin; Zydritae topraklarının II. Pharsman tarafından ele geçirilmesi.

Benim görüşüme göre; Roma'nın, yerel yöneticilerin "ayrılıkçı" temayüllerini, yerel halkların faaliyetlerini ve gelişen İberya gücünü önlemedeki başarısızlığı Kolheti'de ayrı krallıkların kurulmasına yolaçan gerçek sebeplerdi. Birtakım kıyı Roma kalelerini almasına rağmen, bu "devletlerin" yönetici éliti Roma'yla ilişkilerin devam etmesinden endişe duymuşlardı. Bu durum artan İberya (Gürcistan) "eğilimlerinden" ve Kuzeyli (Dzıki, Heniokhi) faaliyetlerinden anlaşılıyor. En "karmaşık" sorunlardan bir tanesi de, bu krallıkların toplumsal karakterleridir. Günümüz Gürcüstan toplumunun (Doğu devletlerinden araştırmacılar tarafından zamanımızda gün ışığına getirilen) gelişimi itibariyle, zamanın Batı Gürcüstan krallıklarını değişen "doğanın" sınıf toplumları olarak değerlendirme eğilimindeyim. Bu krallıkların karakterleri, yan yana olan çeşitli sömürü şekilleridir. Örneğin; ilkel komünal sistemin önemli varlığı, kölelik ve feodal ilişkilerin ilk adımı. Yine de, sorun tartışılabilir ve daha da "araştırmayı" gerektirmektedir.

Üçüncü yüzyılın ikinci yarısındaki Lazika Krallığı hakkında bilgi yetersizdir. O zamanlar, Lazika Krallığı[3] sınırları günümüz Kobuleti'sinden Xobi'ye kadarki bölgeyi kapsıyor, ancak doğudaki Surami alanına ulaşmıyordu. Surami alanının batısı (Gürcü Argveti) bilindiği kadarıyla M.S. 2. yüzyıldan başlamak üzere Kartli Krallığı'nın yönetim alanı içindeydi.

Arrian'ın belirttiğine göre; Lazika Roma'nın vasalıydı; Lazika kralları Roma İmparatorlarının onayıyla saltanat sürerlerdi ve kıyı kentlerinde Roma garnizonları vardı. Roma yönetimi, "barbar" kabilelerin (Heniokhi, Scythian ve Alan) faaliyetlerine karşı Phasis'i ve Gürcüstan'ın yerli halkından gelebilecek muhtemel kalkışmalara karşı da müstahkem garnizonları güçlü hale getirmek için azami dikkat gösterdi. Arrian'in, Phasis'teki "emekli" Roma'lı askerler kolonisi hakkındaki tanıklığı ilginçtir: Roma yönetimi "gerektiğinde" güvenebileceği bir toplumsal unsurun yaratılmasını amaçlamıştı.

Bizanslılar, Lazları kontrol altında tutabilmek için kaleler zinciri oluşturmuştu. En önemli müstahkem mevki olan Petra Kalesi (üstte).
Kolheti dönemine ait balta başları (altta).

Apsar'da (bugünkü Goniya) ve Sebastopolis (bugünkü Sohumi)'de Roma garnizonları vardı. Bu askerî birliklerin amacı; Kuzey Kafkasya ve Karadeniz kıyısı kabilelerinin saldırılarını önlemek, İberya'nın gelişen gücünden korunmak, artık halkı daha açık bir azimle bağımsızlık peşinde olan Batı Gürcüstan'da Roma etkisini müdafaa etmekti.

M.S. 2. yüzyılda, Batı Gürcüstan'da "kentsel" bir gelişme vardı. Hellenistik dönemin sonunda gerileyen eski kentler yerlerini yenilerine bırakıyordu: Sebastopolis, Apsar, Pitiunt ve Lazika içlerindeki Sarapanis (bugünkü Shoropani), Mekhlesso (daha sonra Mokhiris) gibi kentler ve birçok yerleşimler *Ptalemy* tarafından anlatılır.

Batı Gürcüstan'daki dahili ve harici ticaret M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda ar-

3 2. yüzyıl tarihçisi **Arrianus** zamanında, Lazlar Sohumi'den başlamak üzere Trabzon'a kadar olan bölgede yaşamaktaydı. Roma/Bizanslıların **Laz** dedikleri insanlara, Gürcüler ve Abhaz-Abazalar, **Megrel**; Roma/Bizanslıların **Lazika** dedikleri devletlerine de, Gürcüler ve Abhaz Abazalar **Egrisi** demekteydi. (Bkz.: Gerg Amicba, Hayri Ersoy (çev.) **Ortaçağ'da Abhazlar, Lazlar**, s.7, Nart Yayıncılık, İstanbul, 1993).

tış gösterdi. Roma ve onun vilâyetleriyle olan ticaret özellikle arttı ve "sırlı çanak çömlek" yaygın ithal ürünüydü. "Sırlı çanak çömleklerle" ilgili olarak günümüzde yapılan araştırmalar, bunların esas olarak 2. ve 3. yüzyıl Asia Minor üretim merkezlerinden geldiklerini göstermektedir. Amphora buluntularının büyük kısmı Pitsunda, Soxumi ve Goniya'daki kazılarda ele geçmiştir. Amphora esas olarak Pontus'taki Sinope ve Herakleia'da üretilmekteydi.

Sikke buluntuları, Batı Gürcüstan'ın M.S.'ki ilk yüzyıllarda Kapadokya ile yakın ekonomik ilişkiler içinde bulunduğunu göstermektedir. Aynı sikkeler her iki bölgede de dolaşımdaydı. İmparatorluk gümüş sikkeleri ve özellikle Trabzon'dan Vilâyet bakır sikkeleri. Kıyı bölgelerinden farklı olarak, Batı Gürcüstan'ın doğusunda dolaşımda olan sikkeler değişikti ve Parthian drahmisi ve Aleksander sikkelerinin taklitleri imparatorluk sikkeleri arasında, günümüz kazılarında da ele geçmektedir. İberya (bugünkü doğu Gürcüstan), Lazika arasındaki çok yakın ekonomik bağlantıları gösteren alandaki para yayılımı hemen hemen İberya'nınkine denktir.

4. yüzyıldan başlamak üzere Lazika Krallığı önemli ölçüde gücünü geliştirdi. Bu durum, her şeyden önce, bölgesel genişlemesinde görülür; sınırları Çoruh yataklarına kadar uzandı, Apshili, Abazgi ve Sanigi krallıklarının yanısıra ikinci yüzyılda İberya'ya bağlı olan Zydritae'nin topraklarını da ilhak etti. Svanlar, Missimianlar ve Lechkhumi (Skvimia) bölgesinin ahalisi de Lazika Krallığı yönetimi altına girdi.

Lazika Krallığı'nın gelişmesi Bizans İmparatorluğu'nun çıkarlarını tehdit etmiyordu. Doğu ileri karakollarının Persler, Gothlar ve daha sonra da Hunlar tarafından bertaraf edilmesi, Lazika'yı doğuda Bizans için dayanılması gereken bir "müttefik" konumuna getirdi.

Ancak Lazika'nın gelişmesinde, Bizans'ın gerilemesi kısmen etkili olmuştur. Üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu kendi sorunlarını kendi başına çözememekteydi. Lazika krallarının bağımsızlık yönelimlerini ve bölgesel yayılmasını kabullenmek zorundaydı. Bu durum, M.S.'ki ilk yüzyıllarda doğuda başlamış olan Roma güç kaybının mantıkî bir sonucuydu.

Lazika Krallığı, bütün Batı Gürcüstan'ı iktisadî açıdan birleştirdi. Pro forma Lazika Kralı Bizans'ın bir vasalı olarak kaldı. Ancak kendisinin de vasalları vardı. Abazgi, Svan ve diğer bağlı bölgelerin yöneticileri Lazika Kralı tarafından atandı, onlar da vergi ödemek ve Lazika'nın kuzey sınırlarını korumak amacıyla Lazika Krallığı'na askeri birlik vermek zorundaydılar. Apshilia ilhak edildi ve valileri Lazika Kralı tarafından atandı.

Lazika devletinin "gücü" kısa ömürlü oldu.[4] 5. yüzyılın 70'li yılla-

4 Lazika Krallığı'nın Rion Havzası'nın güney kesimi, 5. ve 6. yüzyıllardaki Bizans-Pers savaşları nedeniyle Megrel-Laz nüfusunun tamamına yakınını yitirmişti. Bu yüzden, Arap istilalarından etkilenen Gürcüler **Kartli**'den kitlesel olarak göç ederek bu bölgeye yerleştiler. Boylece, günümüzde Müslümanları Laz, Hıristiyanları Megrel olarak adlandırılan Megrel-Lazlar arasında Gürcülerden oluşan ve günümüzde **Gurya/Acara** olarak bilinen tampon bölge oluştu. (Bkz.: D.M. Lang, **The Georgians,** s. 23, Frederick A. Praeger Publishers, New York, Washington, 1966; P. Gold, F. J. Gillis, Indiana University, Archives of Traditional Music Folklore Institute, Bloomington, U.S.A.)

rında Svaneti'nin "kaybedilmesiyle" zayıflamaya başladı. Bizans İmparatorluğu'yla olan "mücadele" bu sonu getirdi. Bizans İmparatorluğu'nun kendi iç bünyesindeki çatışmalardan [Vandal ve Atilla'nın Hun istilası, mezhepsel çatışmalar, saray içi ihtilâflar) faydalanan Lazika Kralı Gubaz, İmparator Marcian'a karşı ayaklandı ve Pers desteği için çaba harcadı. Savaşı uzun müzakereler takip etti, sonucunda Lazika Kralı Gübaz; oğlu Tsaté lehine tacından "feragat" etti. Svan liderlerinin bu "imkânı" vasallıktan kurtulmak için kullandıkları farzedilir.

Lazika Krallığı'nın başkenti Nokalakevi (Arkeopolis)'den günümüze ait bir görüntü (üstte). Lazika Krallığı'nın bir tür Bağımsız Kilisesi vardı. Komşularına bile papaz göndermekteydiler. (yanda)

5. yüzyılın 20'li yıllarına kadar Lazika'daki olaylar üzerinde bir sis perdesi vardır.

Lazika'nın dördüncü ve beşinci yüzyıllarındaki iktisadî gelişimi konusundaki bilgiler kısıtlıdır, ancak bu konuda arkeolojik materyaller ve yazılı kaynaklar bilgilenmemize yardımcı olmaktadır. Batı Gürcüstan'ın, o zamanki yüksek düzeyli tarımı, ürünü ve özellikle de bağcılığıyla öğünülebileceği açıktır. "Hayvancılık" ve "ormancılık" önemli bir yer tutmaktaydı. Özellikle dış ticaretin gelişmişliği konusunda kesin deliller mevcuttur.

Daha ziyade Saxumi ve Pitsunda bölgelerinden ele geçen arkeolojik bilgiler, Pontik Sinope'den, Ege'den (amphora ve çanak çömlek) ve diğer Doğu ve Batı merkezlerinden (Cologne ve Alexandria) cam eşyaların sağlandığını göstermektedir.

İkinci ve üçüncü yüzyıl, özellikle dördüncü yüzyılla karşılaştırıldığında seramik ithalinde bir düşüş vardır. Bu durum, Goth istilasından sonra kıyı kentlerindeki üretimin düşüşüyle ve Bosporus ve Trebizond kalıntılarıyla açıklanabilir. Bu gerileme, ithal edilen mallara potansiyel bir rakip olan yerel seramik endüstrisinin gelişimiyle de açıklanabilir. Nümismatik verilerin gösterdiğine göre; Batı Gürcüstan dış dünya ile olan ticaretini dördüncü yüzyılda kesmemişti.

Güçlenen Lazika Devleti, kentsel gelişimi hızlandırdı. 4. ve 5. yüzyıllarda Lazika'nın, gelişimlerini üretim ve ticaret merkezi olarak teşvik ettiği kıyı kentlerindeki yerel unsur dikkate değer ölçüde faaldi. Goth ve Hun istilalarının Bosporus kentlerinde yolaçtığı telâfi edilemez gerilemelerden sonra Lazika kentleri bu alanda etkili olduklarını ispat ettiler. Krallığın gücü ve ülkenin öz kaynaklarının kullanımıyla boşluğu doldurdular. Dördüncü ve beşinci yüzyıl toplumsal gelişimiyle ilgili bilgi azdır, ancak feodal ilişkilerin oldukça yoğun gelişiminden bahsedebiliriz. Bu durum, krallığın siyasî yapısıyla, kilisenin iktisadî gelişimiyle, Hıristiyanlığın Batı Gürcüstan'da gelişimi ve nihaî muzafferiyetiyle ispatlanmıştır.

Batı Gürcüstan'daki, geç klasik dönem süresince ortaya çıkan kültürel gelişme, günümüzde yeterince incelenmemiştir. Bu karmaşık sorun üzerinde şimdilik durmayacağız, ancak özel anlamı olan bazı noktalar tartışılacaktır.

Lazika'nın kültürel gelişimi prensipte herhangi bir "yenilik" içermez. Kentsel ve kırsal gelişimi Helenik modeli izlemiştir: Kolheti antik kültüründeki yerel gelenekler, Batı, Roma ve Bizans kültür unsurlarıyla birleşmiştir. Bu durum seramikçilikte

19. Yüzyılda, Kafkasya'nın etnik yapısı. (Ali İhsan Aksamaz Koleksiyonu)

belirgindir. Yerel zanaatkâr toprak ürünlerinde Roma ve Bizans çeşit ve şekillerini uyguladı ve etkilendi, ne var ki, bu toprak ürünleri üzerine yerel motifleri yoğunlukla işledi.

Toplumsal elitè, Roma ve Bizans kültürlerinin etkilerini ilk hissedendi. Yerel "asiller" geniş ölçüde ithal edilen pahalı amphora ve cam eşyayı kullandı. Bunlar kıyı kentlerinin yanısıra, iç yöre (Kutaisi yakınındaki Parnali Dağı, Tsebal'da) asilleri tarafından da kullanıldı. Bu tür maddeleri ve broş, bilezik, küpe, boncuk, saç tokası gibi giysi süslerini de kullandılar.

Lanchkhuti bölgesindeki Shukhuti Köyü'ndeki kazılarda ortaya çıkartılan "Roma hatlarındaki" villa rustica, bu ilişkinin özel bir göstergesidir. Villa, Roma kültüründen etkilenmiş zengin bir Laz'ın ikâmetgâhı idi.

Roma ve Bizans kültürlerinin etkisi, hem Roma ve Bizans çağdaş metodlarının uygulandığı kentlerdeki binalarda ve hem de kilise mimarisinde kolaylıkla gözlemlenebilir. Pitsunda'daki mozayik işçiliği, yerel gelenek ve kavramlardan bazı ayrıntılar kullanılmasına rağmen, stil ve motifleri Suriye ve Filistin sanatına yakınlığı açısından ayrı bir yer tutar. Yerel öğelerin ve Helenik olmayan bazı süslemelerin uygulanması, bu mozaik işçiliğinin yerel ustalar tarafından yapıldığını çağrıştırmaktadır.

Dördüncü yüzyılın önde gelen filozof ve hatibi olan Themistius, bir açıklamasında, Phasis yakınındaki felsefe retorik yüksek okulundan bahseder. Themistius ve babası, muhtemelen üçüncü yüzyılın ikinci yarısından daha geç olmayan bir zamanda kurulmuş olan bu okula devam etti. Özel bir yüksek okulun kurulması için, Phasis'te ve Batı Gürcüstan'da yeterli bir Grek nüfusunun olduğunu (kısmen yerleşmiş olsalar bile) farzedemeyiz, öğrencilerinin büyük bir kısmını yerel gençlerin oluşturduğunu söylemek daha mantıkî olacaktır. Phasis'te böyle bir okulun varlığı, uygun şartların mevcudiyetini ortaya çıkarmaktadır, bu yüzden Batı Gürcüstan'da felsefe ve retorik'in yüksek gelişmişliğinden söz edebiliriz. Bu ülkenin "ilham mabedi" olarak anılması boşuna değildir.

Son bir sorun da, Hıristiyanlığın Batı Gürcüstan (Lazika)'da yayılmasıyla ilgilidir. Günümüze kadarki Gürcü tarihçiler, Hıristiyanlığın Batı Gürcüstan'da altıncı yüzyılın yirmili yıllarında, Doğu Gürcüstan'dan daha sonraki bir dönemde, devlet dini kabul edildiğine işaret etmişlerdir. Bu görüş, Lazika Kralı Tsaté'nin 523 yılında İstanbul'da vaftiz edildiğini belirten itirafçı Theophanes'in pasajının yanlış yorumlanmasına dayanmaktadır. Bu olayın anlatımının, Theophanes tarafından oldukça kısaltıldığı anlaşılmış bulunmaktadır. Bu konuda kaynaklık eden John Malalas, Kral Tsaté'nin siyasî nedenlerden dolayı tutum takındığını ve 523 yılında tekrar Hıristiyanlığa dönerek, ikinci kez vaftiz edildiğini yazmaktadır. Oysa Tsaté, bu tarihten çok önceleri de Hıristiyan'dı.[5]

Hıristiyanlığın, Batı Gürcistan'da, 6. yüzyıldan çok önce yayıldığına dair birçok belirti bulunmaktadır. Pitiunt'un başpiskoposu olan Stratophilus Nicaea Ecumenical Konsül'de temsilciydi; altıncı yüzyıl yazarları, Lazlar'ın çok önceden Hıristiyan olduklarını belirtmektedir, Caesarea'lı Procopius İberyalılar'ın ve Lazlar'ın Hıristiyanlığı İmparator Constantine zamanında kabul ettiklerini açıkça belirtmektedir. Bütün bunlar; bizi Lazika'da Hıristiyanlığın devlet dini olarak İberya (Kartli)'yla hemen hemen aynı tarihlerde kabul edildiği sonucuna ulaştırmaktadır.

Çeviren: Ali Ihsan Aksamaz

5 Lazika Krallığı, günümüzde Hıristiyan olan Batı'dan çok once Hıristiyanlığı kabul etti. Rhodopolis, Saésina/Abissèna, Petra ve Zigana yardımcı piskoposlukları, Phasis piskoposluğunun etki alanındaydı. Trabzon gibi, Phasis'e de İncil'in Havari Andrew tarafından teblığ edildiğine inanılır. Daha sonra kurulmuş olan Lazika Piskoposluğu'nun, bir tur bağımsız kilise statüsüne sahip olduğu ve kendi papazlarını atadığı bilinmektedir. Lazlar, komşu ülkelere de papaz göndermekteydi. (Bkz.: Anthony Bryer. Some Notes on the Laz and Tzan. Bedi Kartlisa, Volume XXI XXII (No. 50-51), Paris, 1966; Procopius. Wars, VIII, ii. 15-20).

Türkiye'nin Toplumsal Tarihinde Kadının Metalaşması

Oturak Alemleri ve I. TBMM'de Tartışma

MURAT KORALTÜRK

Türkiye'de Tanzimat ile Devlet politikası halini alan, Cumhuriyet devrimleri ile de çok büyük adımların atıldığı çağdaşlaşma, dolayısıyla İslamî toplum yapısından laik toplum yapısına geçiş sürecinde toplumun kadın bireylerinin siyasal, toplumsal, iktisadî ve kültürel yaşamda erkek bireyler ile eşit haklara sahip olması yönünde kalıcı ve çok önemli adımlar atılmıştır. Ancak bugün bu olumlu gelişmelere karşın Türkiye'de kadınların toplumsal yaşamdaki yerlerine ilişkin birbirinden çok farklı iki tablo gözler önündedir. Bir yanda gelişmiş ülkelerdeki hemcinslerinden farksız, kendilerine yasalar ile tanınmış bütün haklarını kullanan bir azınlık, diğer yanda ise bu hakları kullanamayan hatta bunlardan habersiz bir çoğunluk vardır. Türkiye'de kadın nüfusun büyük bir bölümünün toplumsal yaşamın hemen her alanında erkek ile eşitlikten uzak bir konumda bulunması yanı sıra, sahip olduğu cinsel özelliklerden dolayı kadının metâlaşması geçmişte olduğu gibi bugün de biçim değiştirerek de olsa devam etmektedir. Yazılı ve bilhassa görüntülü basının son yıllarda hızlı gelişmesi bu süreci daha da gözler önüne sermektedir. Uzun süren yasakçı bir dönemin ardından artık hemen her televizyon kanalında dansöz görmek mümkündür. Kadını metâ olarak görme ve gösterme popüler kültür içinde yaygınlık kazanmıştır. Sık gerçekleştirilen güzellik yarışmaları, reklam filmlerinde ve popüler müzik yapıtları için hazırlanan kliplerde kadın, sıkça metâ olarak kullanılmaktadır. Bunda toplumun yüzyıllarca kapalı toplum özelliklerine sahip olmasının, ardından çok kısa bir süre içinde halen süren hızlı bir değişim yaşamasının, bu süreçte erkek nüfusun cinsel açlığının, bastırılmış duygu ve dürtülerinin rolü ağır basar. Bunun alternatifi kadını annelik görevleri ile sınırlandırarak eve hapsetmek ve toplumsal yaşam dışında bırakmak değildir. Yapılması gereken kadına toplumun diğer yarısını oluşturan erkek nüfus ile eşit ve yanyana ülkenin toplumsal ve ekonomik kalkınmasından siyasal kaderine kadar herşeyini paylaşma olanağını tanımaktır.

Kadının Türkiye'de bugünkü konumu, yakın gelecekte bir sorunun konusu olmaktan çıkacağının mümkün olmadığını göstermektedir. Kadın sorunlarının Türkiye'de tartışılmaya başlanması çok gerilere uzanmaz. II. Meşrutiyet bu açıdan önemli bir dönemdir. Kadın hareketleri bir yandan örgütlenme, diğer yandan yayınlar ile gelişimini sürdürür. Ulusal Kurtuluş Savaşı kadın nüfusun her alanda hatta silahlı mücadelede dahi erkeklerle yanyana bulunduğu bir dönemdir. Aynı dönemde TBMM'de kadına ilişkin önemli bir tartışmaya sahne olmuştur. Bu tartışmanın konusunu Ceza Kanunu'nun 202. maddesinde kadın oynatmaya ilişkin cezanın artırılmasını öngören yasa değişikliği önerisi oluşturur. Kadın oynatma veya halk kültüründeki yaygın adı ile "oturak alemleri" kapalı toplumun bir eğlence alışkanlığı ve biçimi olarak gelişmiştir.[1] Osmanlı

* Murat Koraltürk M.Ü.İ.İ.B.F. İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi'dir.

Aralık 1995'de vefat eden hocam Prof. Dr. Berker Yaman'ın değerli anısına...M.K.

1 Oturak alemleri için bkz. İhsan Hınçer, "Oturak Âlemi Nedir?", **Folklor Postası**, Cilt I, Sayı 8, (İstanbul 1945), s. 10-11. Mahmut Sural, "Konya'da Eski Oturak Âlemleri", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, Cilt VIII, Sayı 171, (İstanbul 1963), s. 3203-3206.

(Solda) Abdülhalim Çelebi Efendi (sağda) Refik (Koraltan) Bey

Devleti'nde XIX. yüzyılda serbest dış ticaret rejiminin uygulanması ve Osmanlı ekonomisinin çevreleşme sürecini hızlandırması tüketim alışkanlıklarında da değişime neden olur. Tüketim alışkanlıkları ve kalıplarındaki değişim daha çok İstanbul veya diğer büyük kentler gözönüne alınarak değerlendirilir.[2] Taşrada özellikle İç Anadolu'da bu değişimi değerlendirmek daha sonra gelir. Oturak alemlerinin de bu bağlamda yani Anadolu'da özellikle demiryolu ulaşımının gelişmesine bağlı olarak üretim ve dış ticaret olanaklarının artması paralelinde yaygınlık kazandığını belirtmek mümkündür.[3]

Oturak alemleri Türk edebiyatında olduğu gibi yakın dönemde Türk sinemasında da ele alınmış bir konudur. Sabahattin Ali'nin "Değirmen" ve "Gramofon Avrat" adlı öyküleri bu konunun ele alındığı başlıca yapıtlardır. TBMM'deki tartışma ise I. Meclisin düşünsel yapısını ve bileşimini göstermesi[4] ile Türkiye'nin yakın dönem siyasal tarihine ışık tutmasının ötesinde, Türkiye'nin yakın dönem toplumsal tarihinde ve kadının metâlaşması sürecinde önemli bir olaydır.[5]

29 Nisan 1920'de yani TBMM'nin açılmasından altı gün sonra Konya Milletvekilleri Abdülhalim Çelebi Efendi ve Refik (Koraltan) Bey Ceza Kanunu'nun 202. maddesinde kadın oynatmanın yasaklanmasına ilişkin cezanın artırılmasını öngören yasa değişikliği önerisini bir takrir ile Meclis Başkanlığına sunarlar. Bu takrirde Ceza Kanunu'nun "Adâb-ı umûmiyyeye mugayir olarak açık yerlerde veya halkın sühûletle matlub olabileceği yarı açık mahallerde fuhûş maksadile kadın oynatanlar ve bilâ-ihtiyâr oynayan kadınlar bir aydan altı aya kadar haps olunur." hükmündeki 202. maddesinin "Adâb-ı umûmiyyeye mugayir olarak icrâ-i fuhş maksadile evlerde bağ bahçe gibi nim açık mahallerde kadın oynatıldığı takdirde oynatan eşhâs ile bilâ-ihtiyâr oynayan kadınlar muvakkaten küreğe konulur" biçiminde değiştirilmesi önerilir.[6]

Yasa değişikliği önerisine ilişkin 13 Mayıs 1920'de TBMM Genel Kurulu'nda yapılan görüşme takririn okunması ile başlar. Ardından konu ile ilgili görüşü istenen Adliye Encümeni'nin Mazbatası okunur.[7] Adliye Encümeni değişiklik önerisi aleyhine görüş bildirir. Mazbatada, Encümenin öneri aleyhine görüş bildirmesine ilişkin üç neden ileri sürülür. Birinci neden: 202. maddenin ilgili memurlarca gereğince uygulanması halinde yasada öngörülen cezanın yeterli olacağıdır. İkinci neden: Değişiklik ile yasada anılan suça verilecek cezanın daha ağır suçlara verilen cezalardan da ağır olacağı, bunun Ceza Kanunu'nun temel ilkeleri ile çelişeceğidir. Üçüncü neden: TBMM'nin olağanüstü koşullarda ve ortamda toplandığı, dolayısıyla vaktini başka hiç bir konuda kullanmamasının gerektiğidir. Takrir ve Mazbatanın okunmasından sonra öneri lehinde ve aleyhinde söz alan milletvekilleri arasında zaman zaman sertleşen bir tartışma yaşanır. Takrir sahiplerinden Refik Bey Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmada kadın oynatma ve gezdirme adetinin özellikle Konya ve civarında yaygın olduğunu, savaş nedeniyle ahlakî çöküntünün hızlandığını, köylünün bir bölümünün para kazandığını, bu paraları kadın oynatma yolunda nasıl harcadıklarını anlatır ve yasa değişikliği yönündeki ısrarını "...bu teklif-i kanûni ile sıhhî, ahlâkî,

2 XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde tüketim alışkanlıkları ve kalıplarındaki değişim için bkz. Murat Koraltürk, "Kentleşme, Kentiçi Ulaşım, İstanbul ve Şirket-i Hayriye'nin Kuruluşu", **M.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt X, Sayı 1-2, (İstanbul 1995), s. 92-94.

3 Demiryolunun İç Anadolu'daki iktisadi etkileri için bkz. Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)**, Yurt yay., nr. 9, Ankara 1984, s. 34, 38, 67, 100-101.

4 I. Meclisin düşünsel yapısı ve bileşimi için bkz. İhsan Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)**, A.U.F.E.F. yay., nr. 4, Eskişehir 1985. Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet** (İkinci Grup), İletişim yay., İstanbul 1994.

5 Türkiye'nin yakın dönem toplumsal tarihinde kadının metâlaşması sorununun çeşitli yönleri için bkz. Zafer Toprak, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Müstehcen Avam Edebiyatı", **Tarih ve Toplum**, Cilt VII, Sayı 38, (İstanbul 1987), s. 25-29. Zafer Toprak, "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914-1933", **Tarih ve Toplum**, Cilt VII, Sayı 39, (İstanbul 1987), s. 31-40.

6 Takrir metni için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre I, Cilt 1, s. 339-340.

7 Mazbata metni için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, s. 340.

(Solda) Besim (Atalay) Bey, (sağda) Ali Şükrü Bey

dinî ictimâî mahâzîri muhakkak olan şu hâl-i elîmin önüne geçileceğine tamamen kâni değilim. Fakat tamamen pekalâ takdir buyurursunuz ki, her hangi madde-i cezâiyye doğrudan doğruya men etmek istediği fiilin büsbütün meydandan kalkacağı zehâbile vaz olunmuş değildir. Bu bir terhib vazifesidir. Terhibin şiddet ve kuvveti de ne kadar ziyâde olursa bittabi yapacağı tesir o nisbetde fazla olur" sözü ile vurgular.[8] Refik Bey'in yanı sıra TBMM'nin tutucu kanadı içinde önde gelen isimlerden Sivas Milletvekili Mustafa Taki (Doğruyol) Efendi, Kırşehir Milletvekili Müfid (Kurutluoğlu) Efendi, Yozgad Milletvekili Süleyman Sırrı Bey öneri lehinde görüşlerini bildirirler. Daha oluşmamış olan II. Grubun önderlerinden Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey de öneri lehine görüşlerini açıklar. Hatta önerilen cezayı yetersiz bulduğunu "...Memleket yıkılıyor. Onun için ne kadar şedid ceza mümkün ise hatta idam lâzım ise yapalım..." diyerek belirtir.[9]

Öneri aleyhine söz alan Besim (Atalay) Bey ise sorunu toplumsal bir olgu olarak ele almak gerektiğini savunur. Eğlenmenin insan için doğal bir gereksinim olduğunu bunun da kadın oynatarak değil "...insanlar için zevk ihtiyâcı varsa, bir mûsiki ihtiyâcı varsa bunu ma'kul bir sûrette temin edelim. Meşrû' ve ilmî sûretde temine çalışalım..."[10] biçiminde ifade eden Besim Bey ile Müfid Efendi arasında bir polemik yaşanır. Müfid Efendi'nin Şeriâtın bunu yasakladığı yönündeki ifadesi üzerine cezalandırma ve yasaklama ile önüne geçilemeyeceğini, ancak akıl ile önünün alınabileceğini belirten Besim Atalay, "...Ruhiyât-ı beşerî başka başka tedkik etmek ihtiyacındayız...sosyoloji isminde bir ilim vardır. O ilmi tedkik etmeden ef'âl-i beşerî takyid etmek katiyen doğru değildir...Cihâna yegâne bir şey hakimdir: İlim. ilim"[11] sözleri ile tavrını ortaya koyar.

TBMM'deki tartışmanın bir diğer ilgi çeken yanı Ali Şükrü Bey'in Oswald Spengler ve Emile Durkheim'ın adlarını andıktan sonra "...ilm-i ruh ve sâire henüz müsbet ilimler değildir...hiç bir kanûn-i ruhî yoktur ki, beşerin temâyülâtı efsaniyyesi itibariyle bir kanûn-i maddi ile terfik edilmedikçe tatbik olunabilsin...müsbet olmayan ve henüz esâsgir olmadıkça bir çok ülemânın üzerinde ihtilâf ettiği meseleye bugün tatbik-i muamele imkânı yoktur..." biçimindeki sözlerini,[12] Bursa Milletvekili Muhiddin Baha (Pars) Bey'in "Binaenaleyh, kavânin-i tabiiyeyi ulu orta reddetmeği bilhassa Ali Şükrü Bey'den beklemezdim. Evet o bir tabakat-ül-arz ilmindeki katiyeti haiz değildir. Fakat ilm-i ruhun bir zafiyyet-i nisbîyyesi vardır ve o bir ilim halinde tedvin edilmiştir..."[13] biçiminde değerlendirmesidir. Muhittin Baha Bey'in oynayan kadınlar ile oynatan adamlara aynı cezanın verilmesinin, kadınlar açısından haksızlık olduğunu belirtmesi,[14] Saruhan Milletvekili Reşit Şevket (İnce) Bey'in de yasanın gereğince uygulanmadığı yönündeki ifadeleri,[15] Yasa değişikliğinin TBMM'de yeterli oyu alarak kabul edilmesini engellemiş olsa gerektir.

Tartışmaların ardından yapılan oylamada yasa değişikliği önerisi kırk üç evet oyuna karşı, altmış üç hayır oyu ile reddedilir. Ankara'da TBMM'nin açılışının üzerinden daha bir ay geçmeden Meclis gündemine gelen toplumsal bir sorun üzerine Mecliste cereyan eden bu tartışmalar, doğrudan soruna yani oturak alemleri olarak adlandırılan ve Anadolu'da XIX. yüzyılda ekonomik dönüşüme bağlı olarak eğlence alışkanlıkları ve biçiminde yaşanan değişimin, uzun savaş yıllarının toplum üzerinde yarattığı ekonomik ve moral çöküntünün artırdığı kadının metâlaşması sürecinde, TBMM çatışı altında bir yanda şiddet ile yaklaşan diğer yanda sorunu ahlak gibi değişken bir kavram çerçevesinde değil toplumsal bir olgu olarak ele alan ve yaklaşan iki kesimi yansıtması açısından önem taşır.

8 **TBMM Zabıt Ceridesi**, s. 341-342.

9 **TBMM Zabıt Ceridesi**, s. 345.

10 **TBMM Zabıt Ceridesi**, s. 343.

11 **TBMM Zabıt Ceridesi**, s. 344.

12 **TBMM Zabıt Ceridesi**, s. 344.

13 **TBMM Zabıt Ceridesi**, s. 346.

14 **TBMM Zabıt Ceridesi**, s. 346.

15 **TBMM Zabıt Ceridesi**, s. 347-349.

Gülcemal'in Süvarisi Lütfi Kaptan

ESER TUTEL

Adı, denizciler ve kıyı halkı arasında neredeyse efsaneleşen bir gemimiz vardır ki, o da tek gerçek transatlantiğimiz olan "Gülcemal" vapurudur. Süvarisi Lütfi Kaptan, bu emektar yolcu gemisini kısa zamanda idarenin en sevilen ve her zaman tercih edilen gemisi haline getirmeyi başarmış bir deniz kurdudur.

İki bacalı, dört direkli "Gülcemal", biçimli teknesi, zarif silûeti, sağladığı rahatlık ve konforuyla yerli, yabancı pek çok yolcunun beğenisini kazanmış bir yolcu gemimizdi. Atatürk de bu gemiyle yurt gezilerine çıkmış; gerek zabitandan, gerekse servisten duyduğu memnuniyetini özellikle geminin hatıra defterine yazarak belirtmişti. Satın alındığı 1911 yılından kadro dışı bırakıldığı 1937'ye kadar aralıksız hizmet eden bu ilgi çekici geminin benzerine zor rastlanan piyanosu, bugün Türkiye Denizcilik İşletmeleri A.Ş.'nin Genel Müdürlük binasında yeni açılan müzesinde yer almaktadır.

1874'te İrlanda'nın Belfast kentindeki gemi tezgâhlarında "Germanic" adıyla inşa edilen 5.000 gros tonluk, döneminin en güzel, en rahat, en konforlu yolcu gemilerinden olan bu transatlantik yıllarca İngiltere ve New York arasında zengin yolcuları taşımış, bu arada hız rekoru da kırarak en süratli gemilere verilen Mavi Kurdele ödülünü kazanmıştı. 1876'da New York'tan İngiltere'ye dönerken, 2.894 millik mesafeyi saatte ortalama 15.790 millik bir hızla (29.243 km.) geçmişti, ki o yıllar için önemli bir başarıydı.

Lütfi Kaptan

Emektar Transatlantik Seyr-i Sefain Filosunda

28 yıl çalıştıktan sonra 1902'de Dominian Lines adlı vapurculuk şirketine satılan "Germanic"in adı "Ottawa" olarak değiştirilmiş, bu sefer de Avrupa'dan Amerika'ya göçmenleri taşımıştı. 37 yıllık bir gemi iken de 1911'de Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi tarafından satın alınmış, baştan aşağıya yenilendikten sonra dönemin padişahı Sultan V. Mehmed Reşat'ın annesinin adı verilmişti: "Gülcemal".

Sultan Reşat'ın Rumeli seyahatine çıktığı "Gülcemal" Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul'dan Çanakkale'ye asker taşırken 27 Şubat 1915 günü Marmara'ya hainçe sızan "E-11" borda numaralı İngiliz denizaltısı tarafından torpillenmiş, baş tarafından büyükçe bir yara almıştı. Koca gemi İstanbul'a çekilerek tersaneye sokuldu, yarası kapatılarak teknesi tamir edildi. Mütareke yıllarında da Yunanistan ve Mısır'daki esir kamplarında tutulmakta olan Alman askerlerini ülkelerine götürmüş, Selânik ve İskenderiye'ye pek çok seferler yapmıştı.

İşte o sıralarda "Gülcemal"in süvariliğine, genç olmasına karşın hayli tecrübeli bir kaptan getirilmişti. Adı daima "Gülcemal"le birlikte anılacak olan bu denizci, ünlü Lütfi Kaptan'dan başkası değildi.

Kimdi Bu Lütfi Kaptan?

Denizci bir babanın oğlu olan 1886 İstanbul doğumlu Lütfi Kaptan, genç yaşında bahriyeye girmiş, kısa zamanda terfi ederek "Demirhisar" torpidobotunun kumandanlığına atanmış, cesur, gözüpek ve dirayetli bir deniz subayıydı. Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında "Basra" torpidobotunun kumandanlığını yapmış, daha sonra "Demirhisar" torpidobotunda görevlendirilmişti. Ne var ki, 1915 yılında 29 yaşındayken bir gün, Sakız adası açıklarında iken, "Demirhisar"ın İngilizler'in eline geçmesi tehlikesiyle karşılaşınca, teslim olmaktansa, mürettebatıyla birikte denize atlayarak gemisini terketmişti. Ama, teknenin üç yerine üç de bomba yerleştirdikten sonra!

İngilizler, su üstünde durmaya çalışan Türk gemicilerine uluslararası kurallara aykırı olarak makinalı tüfek ateşi açmışlar, sonra da gemiyi teslim etmek üzere "Demirhisar"a çıkmışlardı. Ama gemi birden bombaların patlamasıyla sarsılmış, yan yatarak batmış, İngilizler'e yâr olmamıştı. Böylesine gözü pek bir denizciydi Lütfi Kaptan.

1919'da, 33 yaşındayken kıdemli yüzbaşı rütbesiyle bahriyeden emekli olduktan sonra Seyr-i Sefain İdaresi'ne geçen Lütfi Kaptan'ın ilk görevi "Reşit Paşa" yolcu gemisinde oldu. Savaş yıllarının sonunda Yunanistan ve Mısır'da bulunan çok sayıda Alman asker ve subaylarını ülkelerine, Wilhelmhaven ve Hamburg limanlarına gemisiyle hep Lütfi Kaptan ulaştırmıştır.

Bilgisi ve tecrübesiyle takdir edilen, yakın çevresine güven veren, otoriter bir süvariydi Lütfi Kaptan. 34 yaşında genç bir uzak yol kaptanı! Bakın, 1920 yılının 13 Mart tarihli mektubunda ailesine neler yazıyor:

"Buradaki gemi acentesinin İngiliz ve Almanlar'la olan 5-6 vapuru var. Patron, bizim öteki gemilere göstermediği kolaylığı bana gösteriyor. Her gün gemilerin en büyüğü olan 8.000 tonluk gayet güzel yeni geminin süvariliğini deruhte etmemi ve ailemin tekmil masrafı kendine ait olmak üzere Hamburg'a getirmemi her gün benden rica ediyor. Pek fazla maaştan başka ticaretten yüzde on beş pay vereceğini vaad ediyor. Ben, buna mukabil vatana avdet ümidi olmadan Almanya'da bir dakika bile yapamayacağımı söyleyince, 'Esasen böyle olduğunu pek iyi anladığım ve bildiğim halde yine sana söylemekten kendimi alamıyorum,' diyor. 'Senin gibi üç kaptanım daha olsaydı, mevcut gemilerim on misli olurdu,' diye hayıflanıyor."

(Üstte) Lütfi Kaptan'ın süvarisi bulunduğu "Karadeniz" yolcu gemisi, 1926 yılının 22 Haziran salı günü, Karaköy rıhtımından 3 ay sürecek seyyar sergi seferine hareket etmek üzere.
(Altta) Lütfi Kaptan "Gülcemal"in süvariliğini yaptığı yıllarda.

Lütfi Kaptan Şimdi de "Gülcemal"in Süvarisi

1921 yılında, 35 yaşındayken "Gülcemal" yolcu gemisinin süvariliğine getirilen Lütfi Kaptan asıl büyük ününü bu yıllarda yapmıştır. O sıralarda "Gülcemal" gemisi Ottoman-America kumpanyası adına aracılık yapan Dedeoğlu (Dedeyan) adlı bir Ermeni işletmeci tarafından kiralanmıştı. Bu, bir Türk ticaret gemisinin, Atlantik'i aşarak Amerika'ya yapacağı ilk seferi olacaktı. Geminin süvarisi Lütfi Kaptan, çarkçıbaşısı Kadri

"Gülcemal" İzmir limanında Pasaport iskelesi önünde. Fotoğrafın Cumhuriyet'in ilk yıllarında çekildiği sanılıyor.

Bey, ikinci çarkçı Ziya Bey, üçüncü çarkçı Hakkı Bey, dördüncü çarkçı Kemal Bey, mülazım çarkçılar Süheyl (Perker) ve Mesut Beyler'di.

'Gülcemal'in Amerika'ya yaptığı seferlere, Türk basınında hayli geniş yer verildi. Çıkan yazılar ve haberler arasında bu uzun seferi büyük bir başarı olarak gösterenler olduğu gibi, "Gülcemal"in başarısının çok abartıldığını ileri sürenler de çıktı.

İşte, 18 Aralık 1920 tarihli *Vakit* gazetesinde yer alan yazı:

" 'Gülcemal' Amerika'da

"Nihayet 'Gülcemal' Amerika'ya geldi. 'Gülcemal'in buraya gelişi, gerek Amerikan muhitinde, gerek Türk muhitinde çok tatlı bir tesir yaptı. Yıllardan beri vatanına hasret, gurbette düşmanlarının her günkü tahammül edilmez hareketleri altında birbirine sığınan, birbirine derin bir muhabbetle bağlanan küçük, fakat çok samimi Türk muhitinde o kadar büyük bir zevk ve vecd uyandırdı ki, herkes ilk defa Atlantik'in üzerinde dalgalanan Türk bayrağına mukaddes bir saygı hissiyle coştu, onu sevgili vatanının bir müjdecisi, manevi bir gölgesi olarak selâmladı. Amerikalılar da akın akın 'Gülcemal'i, Türk kaptanlarını görmeye koştular. Bizi hâlâ şalvarlı, yatağanlı, göçebe ve vahşi olarak tanıyan Amerikalılar bir Türk kaptanının Atlantik'i geçmesine inanamadılar. Sinemacılar, fotoğrafçılar, gazeteciler vapura koştular. Bizim kaptanlar bir, iki gün yalnız objektifler karşısında sual yağmuruna tutulup durmaya mecbur oldular. Türk hükûmeti, Amerika umumî efkârında lehimizde bir cereyan yapabilmek için, bu arada onbinlerce dolar sarfetse, bu kadar muvaffak olamazdı. Şimdiye kadar Atlantik'te ilk defa dalgalanan Türk bayrağı, Türkler'in medeniyet âlemine girmesi gibi telâkki edildi."

Ama, öte yanda, gazeteci Refik Hâlit Bey (Karay), "Gülcemal"in Amerika'ya yaptığı seferlerin öylesine abartılarak anlatılması karşısında sinirleniyor, tayyarelerin kıtalararası uçuşlara hazırlandıkları o günlerde gemilerin Atlantik'in iki kıyısını epey zamandan beri komşu kapısı yaptıklarını yazıyordu. Ona göre, bu seferlerin başarısını böylesine abartmak, bizleri gülünç duruma düşürüyordu.

Lütfi Kaptan'ın Dört Amerika Seferi

Lütfi Kaptan "Gülcemal"le Amerika'ya dört sefer yaptı. Ama firmayla çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle New York limanında bağlı duran gemiye haciz kondu. Lütfi Kaptan kendi gayretleriyle hem gemiyi hacizden kurtardı, hem de Seyr-i Sefain İdaresi'nin şerefini...

Bakın, hayli karışık olan bu haciz meselesinin aslı neydi? 1921 yılında

Dedeoğlu firmasına kiralanan yarım milyon lira değerinde olan gemiye, New York limanına vardığı zaman, kiralayan şahsın, Amerika'daki Dilsizyan şirketine olan borcundan dolayı haciz konmuştu. Kendi gemisiyle hiç ilgisi olmayan bu haciz olayı Lütfi Kaptan'ı çok üzmüş ve gerçekten çok zor durumda bırakmıştı. "Gülcemal"in Türk gemisi olduğunu, bir şahsın bir başkasına olan borcundan ötürü koca gemiye haciz konulamayacağını savunmak için mahkemeye başvurdu. Amacı haczi bir an önce kaldırmaktı.

Seyr-i Sefain'in "Karadeniz" vapuru süvarisi Lütfi Kaptan, aralarında yabancıların da bulunduğu yolcularla. (16 Haziran 1927)

1921 yılında Birleşik Amerika ile ilişkilerimiz kesikti. Ne yazık ki haklarımızın savunulması İspanya Sefareti'ne terkedilmişti. Lütfi Kaptan o sırada eskiden New York Konsolosu olan Celal Bey'le tanıştı. Onun tavsiyesiyle bu işi takip etmek üzere Ermeni asıllı bir Amerikalı görevlendirildi. Tabii, Lütfü Kaptan'ın işleri yürütebilmek için bu insanlarla çalışmak zorunda kalması hiç hoşuna gitmemişti. Mahkemede açılacak davaya çıkması için hayli yaşlı bir avukat tutuldu. Hakim bu mesele için kesin bir söz söyleyemeyeceğini, fakat Türkiye'nin, hukuken müdafaasını üstlenen İspanya Sefareti'ne müracaat edilirse sorunun politik yollarla halledilebileceğini ima etti. Avukatın alacağı yüklüce vekâlet ücretinden başka bir şey düşünmemesi, Lütfi Kaptan'ı çok üzüyordu.

Bu durumda Lütfi Kaptan başka çözüm yolları aramak zorunda kaldı, fakat bu sefer de Dedeoğlu'ndan daha büyük dolandırıcılarla karşı karşıya kaldığını anladı. Ama bütün bunlar onu yıldırmadı. "Gülcemal"i haksız yere konulan hacizden kurtarmak için azimli ve kararlıydı. Bu maddî ve mânevi sıkıntılar içinde çabalarken, Dilsizyan'ın avukatı birkaç gün içinde 100.000 dolar teminat yatırılmadığı takdirde geminin haraç mezat satışa çıkartılacağını tebliğ etti. Bütün bunlar olup biterken Dedeoğlu hâlâ New York'a bazı kumpanyaları kandırarak dolabını çevirmekte devam etmekteydi.

Bu sırada bir Amerikan şirketinin, İstanbul ile Amerika arasında bir yıl müddetle çalıştırmak üzere "Gülcemal"i kiralamak için başvurması, Lütfi Kaptan'ı biraz olsun ferahlattı.

Şirketin, "Gülcemal"i kiralamaya pek istekli olduğunu anlayan Lütfi Kaptan, tek ve en kısa yolun 100.000 doları ödeyerek haczin kaldırılmasıyla mümkün olabileceğini şirket sahiplerine kabul ettirdi. Ermeni Dedeoğlu'nun borcunu, bu Amerikan şirketi ödeyerek haczi kaldırttı ve "Gülcemal"i kiralayarak geminin İstanbul'a dönmesini ancak böyle sağladı. İşgal altındaki İstanbul limanına girerken Lütfi Kaptan ve gemisi, limandaki gemiler, tekneler, vapurlar, irili ufaklı deniz taşıtları tarafından uzun uzun düdük çalınarak karşılandı. 35 yaşındaki bir genç adam için ne büyük bir şeref, ne büyük bir heyecandı!

Lütfi Kaptan Anlatıyor

O sıralarda (1921) İstanbul'da yayınlanmakta olan *Tevhid-i Efkâr* gazetesinden bir muhabir "Gülcemal"in süvarisiyle görüşmüş ve gazetesine Lütfi Kaptan'ın anlattıklarını şu şekilde yazmıştı:

"İlk Amerika seyahatimiz pek rahatsız geçti. 14 buçuk günde Amerika'ya vasıl olduk. Karşılaştığımız zorluklar ve rahatsızlıklar seyir ve sefer dolayısıyla değildi. Şimdiye kadar İstanbul'dan yapılan Amerika seferlerinden bizim başarılı olduğumuz derecede başarılı olan hiçbir vapur yoktur. 9,5 günde Okyanusu katettik, bütün Amerikalılar bu başarımıza hayret etti ve bizi en mahir kaptanlar arasında gösterdi.

"Dedeoğlu'nun oyun ve hilelerini Cebelitarık'tan itibaren farketmeye başlamıştık. Cehaleti ve iş bilmezliği dolayısıyla bu işte ziyan edeceğini görür görmez binbir türlü zorluk çıkartmak ve bu âni ve kavi zorlukla-

Lütfi Kaptan Telgraf makinesi başında

rıyla bizi sersem etmek istiyordu. En ufak bir meseleden pek büyük fırsatlar elde etmek istiyordu ve başarılı da oluyordu. Çünkü Amerika kanunları her şeyiyle lehine müsaitti. Gemiye yapmak istediği fenalıkları Istanbul halkı tamamiyle bildiği için daha fazla anlatmak istemem.

"New York'a varmamızdan üç gün önce Amerika gazeteleri aralarında anlaşarak aleyhimizde yayına başladılar. Şüphesiz bu da Dedeoğlu'nun bir tuzağı olsa gerekti. Yayınlarda geminin pis ve temizlikten yoksun, yolcuların hasta ve pasaportsuz olduklarından sözediliyordu. Washington'daki Muhacirin Nezareti (Göçmenler Bakanlığı) bu meseleyi derhal gözönüne alarak New York'taki müfettişlerine şiddetli talimat vermişti.

Büyük bir asabiyet ve heyecanla vapuru teftişe geldiklerinde hâlet-i ruhiye birdenbire değişti ve derhal telsiz telgrafla bakanlığa vapurun limana varan en temiz vapurlar arasında bulunduğu bildirildi. O akşam yolcular hiçbir sorun çıkmadan tahliye edilmeye başlandı. İlk gün Rum ve Ermenilerden pek büyük hakaretler gördük, bütün zabitan ve mürettebat rıhtım üstünde tahkir ve alaya hedef oluyordu. Mamafih, varılmak istenen bu fena zehapları pek kolaylıkla atlattık. Amerika'da istediğimiz gibi serbest geziyorduk, hemen hemen hepimiz fesli gezdiğimiz halde hiç nazarı dikkati celbetmiyordu. Amerika'da her milletten ve ırktan pek çok kimseler bulunduğu için bu gibi şeylere fazla önem verilmiyor. Amerika'da hayat pek pahalı. Özellikle biz dokuz ay boyunca pek azaplı bir hayat yaşadık."

Hürriyet Anıtı'nı Nasıl Bulmuş?

Bakın, "Sivil Amiral" olarak tanınan gazeteci Abidin Daver, Lütfi Kaptan hakkında neler anlatıyor:

"Mütareke yıllarında "Gülcemal"i Amerika'ya o götürdü. Hayatında asla gitmediği bu uzak memlekete yaklaştığı zaman, sisler ve buzlarla karşılaşmıştı. Fakat bu tabiî engellere rağmen, sanki her gün gidip geldiği bir liman imış gibi, New York'un ağzını gösteren meşhur Hürriyet fenerini eliyle koymuş gibi buldu. Vapurdaki ecnebi yolcular ve Amerikalılar bu yüksek denizciliğe şaşırmışlardı. Onların, 'Bu sisli havada feneri hangi vasıta ile buldunuz?' şeklindeki sorularına, 'Dikkat vasıtasını kullanarak buldum!" cevabını vermişti.

"Gülcemal" Amerika'da birçok maceralar geçirdi. Lütfi Kaptan da bu maceraların bütün zahmetini çekti. Parasız, hatta aç kaldı. Nihayet gemisini Amerikalılar'ın elinden kurtararak memlekete getirdi...

"Lütfi Kaptan'ı son defa Mısır'dan gelirken "İzmir" vapurunda görmüştüm. İskenderiye'de her defa olduğu gibi, yine bir afyon kaçakçılığı olmuştu. Mısır zabıtası "İzmir" vapuru mürettebatını mesul etmek istiyordu. Lütfi Kaptan güzel bir İngilizce, makûl ve mantıklı bir lisan, fakat kat'i bir azim ile mürettebatını müdafaa etti. Geminin dışında yakalanan afyonlardan katiyyen mesuliyet kabul etmeyeceğini söyledi. Vapurun kalkmasına on dakika varken, saatler sürecek soruşturmaya asla müsaade edemeyeceğini bildirdi ve zamanında vapurunu kaldırdı."

Abidin Daver'in döneminin en büyük süvarileri arasında yer alan Lütfi Kaptan'la ilgili daha başka anıları da var:

"Pire'den kalktığımız zaman, süratli bir Yunan vapuru 'İzmir'le yarış etmek ve onu geçmek hevesiyle arkamızdan geliyordu. 'İzmir' azamî süratiyle seyretmek suretiyle bu yarışı kazanmak istedi. Fakat öteki vapur daha yollu olmakla beraber, tamirden yeni çıkmıştı ve bu yarışa hazırlandığı limanda son haddine kadar istim tutmuştu. Yavaş yavaş bize yetişti. Pire limanı açıklarında kayalık bir ada var. Onu bordalarken Lütfi Kaptan'a dedim ki, 'Kaptan Bey, biraz sancağa (sağa) alınız da Yunan vapuruna ada ile bizim aramızdan geçecek yol bırakmayalım. Yol kesmeye yahut iskele (sol) tarafımızdan dolaşmaya mecbur olsun da bizi geçemesin.'

"Lütfi Kaptan gülerek, 'Görüyorum ki sadece sporcu gibi düşünüyorsunuz, Daver Bey' dedi. 'Onun yolunu kesersem belki de birdenbire duramaz ve rotasını değiştiremez, karaya düşmek tehlikesine maruz kalır.

Lütfi Kaptan, ortadaki "ikinci"si Seyfi Kaptan (Gökmen) ile

Gerçi bu ihtimal pek azdır, ama yine de vardır. Denizciler, denizde birbirlerine engel olmamak, bilakis yardım etmek mecburiyetindedirler. Hem onun yolunu kesmek denizciliğin asalet ve nezaketine uymaz!'

"Yunan vapuru, biraz sonra yanımızdan geçerken süvarisi megafonla bağırıyordu: 'Teşekkür ederim Kaptan. Yolumuzu kesmemekle kibarlık ettiniz!'

"O zaman anladım ki, Yunan gemisinin kaptanı da önce benim düşündüğüm gibi düşünmüş, Türk vapuru kaptanının kendisine yol vermeyeceğini sanmış, fakat aldanmış."

Ona yakınları "Çekiç Lütfi" adını takmışlardı. Tıknaz, kısaca boylu ve sert karakterli olduğu için "Topuz" diyenler de vardı. Kemanını yanından ayırmaz, yalnız kaldığı zamanlar kamarasında kendi başına çalarmış. Etiler'deki evinde görüştüğüm kızı Zekiye Talayer Hanım babasının zaman zaman duygusal kısa şiirler de yazdığını söyledi, hatta bir tanesini de getirip gösterdi.

"Gülcemal", 1937'de hizmet dışı bırakıldıktan sonra, İkinci Dünya Savaşı'nın karanlık günlerini Haliç'te bağlı olarak geçirdi. Lloyd kayıtlarında son olarak 1945 yılına kadar yeraldı. 1949'a gelindiğinde limanda ardiye olarak kullanılıyordu. Ertesi yıl yüzer otel haline getirileceğine dair söylentiler çıktıysa da 75 yaşındaki bu emektar tekne sökülmek üzere yabancı enkazcılara verildi. Messina'ya çekildiği zaman takvimler 1950 yılını gösteriyordu.

"Karadeniz" Gemisinde İlk Seyyar Sergi

Lütfi Kaptan daha sonraki yıllarda Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi'nin en büyük ve en güzel gemilerinden "Karadeniz", "İzmir" ve "Ege"nin de süvariliğini yaptı. Hatta seyyar sergi olarak düzenlenen "Karadeniz" gemisiyle İskandinavya'ya kadar gitti ve döndü. Bu Seyyar Sergi seferi de, Cumhuriyet'in ilk yıllarının önemli olaylarından olduğu için kısaca da olsa anlatılmaya değer.

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupa'da tanıtılması amacıyla düzenlenen bu sergi seferinin etkili bir propaganda vesilesi olarak büyük yararlar sağladığı görülecektir.

Böyle bir sergi seferi düzenlenmesi, önce büyük ticaret firmaları tarafından ortaya atılmış, gazetelerden destek görmüş, sonunda birkaç mebusun da önayak olmasıyla gerçekleşmişti. Gezinin İdare'nin en gözde gemilerinden "Gülcemal"le mi, yoksa "Karadeniz"le mi yapılmasına karar verilememiş, sonunda "Karadeniz" böyle bir sefer için daha uygun görülmüştü. Kimbilir, belki de geminin süvarisi, titizliği, otoritesi ve engin tecrübesiyle saygı duyulan ve artık 40'ına basan Lütfi Kaptan olduğu için "Karadeniz" tercih edilmişti. Geminin ikinci kaptanı Süreyya (Gürsü), üçüncü kaptan Asım (Alnıak), dördüncü kaptanı da Vedat (Karaaslan) Beyler'di. Mülâzım kaptanlar ise, Necati, Şefik (sonraki yılların "Ankara" gemisinin ünlü süvarisi Şefik Gogen), Ethem, Zeki, İsmail Kaptanlar'dı. Çarkçıbaşısı ise Kantarcı İsmail Efendi idi.

1926 yılının yazıydı. "Karadeniz" 22 Haziran Salı günü Karaköy rıhtımından hareket etti. Gemi, Mimar Asım Bey (Kömürcüoğlu) tarafından dekore edilmiş, ambarlarda gerekli düzenlemeler yapılarak çeşitli reyonlar yerleştirilmişti. Sergi komiseri, geziye eşi Luhika Hanım ve kızkardeşi Belkıs Hanım'la birlikte katılan Rauf Manyasî Bey'di. Ayrıca şair Kemalettin Kâmi (Kamu), nükteleriyle tanınan Bal Mahmut (Baler) ile eşi Semiha Hanım, Refii Bayer ile eşi Zekiye Hanım, Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in teklifiyle katılan öğretmen İclâl Hanım, Özbekler Tekkesi Şeyhi Atâ Bey, Pertev Paşa ile kızı, Şekerci Ali Muhittin Hacı Bekir, geminin restorasyonunda emeği geçenlerden Yüksek Mimar Naci Meltem, Seyfettin Çürüksulu Beyler de vardı.

O günlerin tanınmış ses, saz ve tiyatro sanatçıları, basın temsilcileri, devlet adamları ve görevliler de bu uzun sefere katılanlar arasındaydı. Gazeteci Vâlâ Nurettin (Va-Nu) ile Celâl Esat Arseven (Arseven) bu kişilerin en tanınmışlarıydı. Bir de or-

kestra vardı ki, şefi İstiklâl Marşı'mızın bestecisi Zeki Üngör'dü.

Sergide, ülkemizde yetişen ve üretilen her türden ürüne yer verilmişti: Deri işleri, afyon, meşe palamudu, ipek kozası, tütün, kereste, fındık gibi tarım ürünleri... Ayrıca Türk el asnatları: Halılar, dokumalar, işlenmiş kehribarlar, kuyumculuk işleri, bakırcılık sanatının en güzel örnekleri... Ve, her türden, marka marka rakılar, değişik şaraplar ve nefis Türk likörleri...

Gazi Hazretleri Sergi Gemisinde

"Karadeniz" İstanbul'dan hareket ettikten sonra Mudanya'ya uğrayarak kısa bir süre için de olsa Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı misafir etti. O sırada Gazi, Bursa'da bulunmaktaydı. Türkiye'yi Batı dünyasına tanıtmak amacıyla yola çıkartılan sergi gemisini kendi gözleriyle görmeden hiç yola çıkartır mıydı Gazi Hazretleri? Beraberindeki zevatla Mudanya'ya giderek gemiye giren Gazi bizzat Lütfi Kaptan tarafından karşılandı, ağırlandı. Reisicumhur hazretleri Bandırma'ya hareket eden gemide sergiyi gezerek en ince ayrıntıları bile gözden geçirdi ve sonunda memnuniyetini belirtti. Akşamüstü Bandırma iskelesine yanaşan gemiden çıkarken de Lütfi Kaptan'ı bu zor ve şerefli görevinde başarılar dileyerek uğurladı.

Önce Cezayir'in Bone limanına uğrayan "Karadeniz", oradan İspanya'nın Barcelona limanına demirledi. Sonra da Atlantik'e açılarak Fransa, İngiltere, Hollanda, Belçika, Almanya üzerinden İskandinavya'ya, en son olarak da Finlandiya'ya kadar uzandı. "Karadeniz" İstanbul'dan hareket ettikten ve 18 ayrı limana uğradıktan üç ay kadar sonra 5 Eylül Pazar günü İstanbul'a geri döndü. Gezi, tastamamına 86 gün, 22 saat sürmüştü. Bu sürenin 40 gün, 16 saati, seyirde, 46 gün 8 saati de limanlarda geçmişti. 9.981 mil yol yapılmış, 2.778 ton kömür, 971 ton tatlısu tüketilmişti. 12 Avrupa devletinin 16 limanı ziyaret edilmiş, bu arada limanlara girip çıkılmak için 44 yabancı kılavuz alınmıştı.

Lütfi Kaptan, gemisinin kaptan köprüsünde gazeteci Velit Ebüzziya Bey'le

Program gereği en son olarak Sovyet Rusya'nın Saint Petersburg limanına girilmişti, ki "Karadeniz" o zamana kadar bu limana giren ilk Türk bandıralı gemi oluyordu. Lütfi ve Süreyya Kaptanlar kılavuz almayı denizcilik şan ve şereflerine yedirememediklerinden kendi gayret ve tecrübeleriyle Skagerrak Boğazı'nı geçerek "Karadeniz"i Saint Petersburg limanına demirlemeyi başardılar. Bu süre içinde gemide 16 balo ve dine verildi. Riyaset-i Cumhur orkestrası konserler vermekteydi. Gemi zabitanı ve sergi düzenleme kurulu gemi dışında da 36 ziyafete katıldılar. Sergi seferi, o zamanın parasıyla 60.000 liraya maloldu. O günlerin basınında bu ilk sergi seferinden sitayişle bahsedildi ve beklenilenin fazlasıyla elde edildiğine dair pek çok yazı yazıldı, pek çok haber yayınlandı. Bu başarıda Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi'nin, hele hele Lütfi Kaptan gibi usta bir deniz kurdunun büyük payı olduğu apaçık meydandaydı.

Troçki'nin Gümüş Sigara Tabakası

Lütfi Kaptan'ı 1928'de "İzmir" yolcu gemisinin süvarisi olarak görüyoruz. Afganistan Kralı Emanullah Han'la eşi Kraliçe Süreyya'yı çok tehlikeli koşullar altında Rusya'nın Sıvastopol limanından alarak güvenlik içinde İstanbul'a getirmeyi başaran Lütfi Kaptan'dır.

Ayrıca Lütfi Kaptan'ın İstanbul'a getirdiği bir başka ünlü lider daha var ki, o da İhtilaller Rusyası'nın şeflerinden Troçki'dir. Kızıl Ordu'nun kurucusu Troçki, Lütfi Kaptan'a bu yolculuğun anısı olarak cebindeki şahsi gümüş sigara tabakasını verir. Kızı Zekiye Hanım onu da getirdi, gösterdi. Ağır, masif, kalın ve biraz da kabaca bir sigara tabakası. Üzerinde kiril alfabesiyle kocaman Troçki diye adı yazılı.

Lütfi Kaptan "Ege" yolcu gemisine verildikten bir yıl kadar sonra hastalandı, tedaviye rağmen bir türlü iyileşemedi.

1932 yılında vefat ettiği zaman henüz genç denecek yaştaydı... Ama 46 yıllık yaşamına, pek çok şey sığdırmayı başarabilen insanlardandı.

Japonya'da Bir Şarkiyat Kütüphanesi

Toyo Bunko

İLHAN ŞAHİN

Kütüphaneler, sahip oldukları yazma ve basma eserlerle, okuyuculara ve araştırıcılara hizmet veren kurumlardır. Bu bakımdan kütüphanelerin ilim ve kültür tarihi bakımından çok önemli fonksiyonlar yüklendiği bir gerçektir. Günümüz kütüphanelerini, bu fonksiyonları yerine getirmesi bakımından iki ayrı kategoride ele alabiliriz. Bunlardan ilkini, okuyucu ve araştırıcıların istediği eserleri sadece temin eden ve istifadeye sunanlar teşkil etmektedir. Genellikle kütüphanelerin böyle bir fonksiyonu yüklendiğini söyleyebiliriz. Diğerini ise, okuyucu ve araştırıcının aradığı eseri istifadeye sunmanın yanında, bünyesinde üye veya misafir olarak bulunan ilim adamları, ilmî faaliyetleri ve yayınları ile bir araştırma merkezi hüviyetinde olanlar meydana getirmektedir. Herhangi bir üniversiteye veya enstitüye bağlı olmaksızın müstakil olarak faaliyetini sürdüren bu çeşit kütüphanelerin sayısı dünyada fazla değildir. Bu nevi kütüphanelerden birisi Japonya'nın başkenti Tokyo'daki *Toyo Bunko* (Japonca'da Toyo=Şark Dünyası, Bunko=Kütüphane)'dur. Burada Toyo Bunko'nun tarihi, teşkilatı, kütüphanesindeki kitapların özellikleri ve faaliyetleri hakkında bilgi verilecektir.*

Çin İmparatoru'nun Pekin'de bir Batılı elçiyi kabulünü gösteren bir resim (1793)

Dünyadaki şarkiyat kütüphaneleri içinde önemli bir yeri olan Toyo Bunko'nun teşkili için atılan ilk adımlar 1917 yılına kadar gitmektedir. Bu tarihte bugünkü Mitsubishi Holding'in kurucularından olan İwasaki Hisaya (1865-1955), Çin Cumhuriyeti devlet başkanının ofisinde danışman olarak vazife yapan George Ernest Morrison (1862-1920)'un özel kütüphanesini satın almasiyle birlikte yeni bir kütüphanenin teşkili için önemli bir adım atmış oluyordu. Aslen Avustral-

Doç. Dr. İlhan Şahin, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi öğretim üyesidir.

* Bu yazıyı hazırlarken yardımlarını gördüğüm Doç. Dr. Kayoko Hayasi ile Doç. Dr. Tooru Hayasi'ye teşekkür ederim. İ.Ş.

(Solda) Çin'deki Ming hanedanı (XIV.-XVII. yy) dönemine ait minyatürlü bir yazma (üstte) Rusya'dan Japonya'ya gelen gemi mürettebatı (1855) (sağda) Bir Türk atlısının minyatürü (18. yy)

ya doğumlu olan Morrison, *The Times* gazetesinin özel muhabiri olarak Çin'e gitmiş ve Çin'deki 1911 ihtilalinden sonra Çin Cumhuriyeti devlet başkanının ofisinde siyasî danışman olarak hizmet vermeye başlamıştı. Morrison, danışmanlığı süresince Çin hakkında Çince ve Batı dillerinde yazılmış olan çok önemli kitap koleksiyonlarını toplamıştı. Bu bakımdan İwasaki'nin satın aldığı Morrison Kütüphanesi, Çin tarihi üzerine çok önemli kitap koleksiyonlarını ihtiva etmekteydi. İwasaki, bu kitapları satın aldıktan sonra kütüphanesini daha da zenginleştirmeye başladı. Bu zenginleştirme daha çok klasik Çince kitaplar yönünde olmuştur. Böylece kütüphane, bütün Asya'yı ilgilendiren nadir kitap ve materyallerle oldukça zengin bir hale gelmiştir. İwasaki, 1924 yılında ise Toyo Bunko'nun şimdiki yerinde, bir araştırma ve kütüphane bölümü ile Toyo Bunko vakfını tesis etti. Bu vakfın tesisi, şüphesiz kütüphanenin ve Japonya'daki şarkiyat araştırmalarına kendisini vakfeden bir araştırma merkezinin ilk başlangıcı olmuştur.

Toyo Bunko, resmen ilk kurulduğu yıldan itibaren hem Japonya'da, hem de Japonya dışındaki ülkelerdeki şarkiyat çalışmalarının gelişmesine büyük katkılarda bulunmaya başladı. Bu katkılar özellikle kıymetli kitap ve diğer kaynak malzemelerini istifadeye sunmak, Japon ilim adamları tarafından yapılan ilmî çalışmaları yayınlamak ve karşılıklı olarak belirli sürelerle muhtelif ülkelerdeki ilim adamlarını misafir etmek yönünde olmuştur. Ancak kütüphane, II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda önemli ölçüde malî güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu malî güçlükleri yenmek için 1948 yılında Tokyo'daki Millî Meclis Kütüphanesi'nin Toyo Bunko şubesi kurulmuş ve okuyucuya hizmet veren yerler tekrar hizmete açılmıştır. Kütüphane, aynı yıl içinde ise Japon hükümetinden yardım almaya başlamıştır. Ancak kütüphanenin vakıf statüsü devam edegelmiştir. Bundan sonra faaliyetlerine oldukça hız veren Toyo Bunko'nun bünyesinde 1961 yılında Unesco için Doğu Asya Kültür Merkezi (The Center for East Asian Cultural Studies for Unesco) kurulmuştur. Böyle bir merkezin kurulması, Toyo Bunko'yu diğer Asya ülkeleriyle kültürel ilişkilerde bulunan ve Asya kültürünü dünyaya tanıtan bir merkez haline getirmiştir. Toyo Bunko, bugün bu özelliği yanında, şarkiyat alanındaki hizmet ve çalışmalarını bütün hızıyla devam ettiren bir araştırma kütüphanesi hüviyetindedir.

Toyo Bunko, idarî bakımdan en üst seviyede bir konsüle sahiptir. Konsülün altında bir yönetim kurulu bulunmaktadır. Kütüphane ile ilgili asıl idarî kararlar, yönetim kurulu tarafından alınmakta ve uygulanmaktadır. Bu arada konsül, kütüphane ile ilgili bazı düşünce ve kararlarını tavsiye mahiyetinde yönetim kuruluna bildirebilmektedir. Yönetim kurulunda, kütüphanenin ilk kurucusu

olan Mitsibushi firması dışında, diğer bazı büyük firmaların temsilcileri de yer almaktadır. Kütüphanenin malî bakımdan asıl büyük destekçisi Japon hükümetidir. Bundan başka kütüphane, başta Mitsibushi Holding olmak üzere diğer bazı holding ve firmaların malî desteğine ve kendisine ait bazı gelir kaynaklarına sahiptir.

Toyo Bunko, idarî teşkilat olarak üç ana bölümden meydana gelmektedir. Bu bölümleri araştırma, kütüphane ve idarî işlerin görüldüğü ofis teşkil etmektedir. Kütüphanenin araştırma bölümünde Çin, Kuzey-doğu Asya, Orta Asya-İslâm ve Tibet, Hindistan ve Kuzey-doğu Asya ile Japon araştırmaları adı altında beş ana kısım bulunmaktadır. Kütüphane bölümünde okuma, süreli yayınlar, kataloglama ve cilt ile tarihî belge ile kitapların tamir edildiği tamirat odaları gibi kısımlar yer almaktadır. Kütüphanenin tamirat kısmında, eskimiş, yıpranmış ve istifade edilmesi imkansız bir hale gelmiş olan belge ve kitaplara yeniden bir hayat verilmektedir. Burada özellikle tarihî belgelerin tamiri hususunda uzmanlaşmış kimseler vazife yapmaktadır. Ayrıca, belgelerin tamirinde geleneksel Japon kâğıdı kullanılmaktadır. Belgelerin tamirindeki Japon kâğıdının özelliğinden dolayı ilk bakışta belgenin tamir edilen kısmının orijinal kısımla aynı olduğu intibaı uyanmaktadır. İdarî işlerin görüldüğü ofiste ise kütüphanenin haricî ve dahilî işlerinin yürütüldüğü kısım ile muhasebe ve sekreterlik ofisi mevcuttur. Kütüphanedeki bu üç ana bölüm dışında, resmen Toyo Bunko'ya bağlı olmamakla beraber, Unesco adına faaliyetlerini Toyo Bunko'nun bünyesi içinde yapan Doğu Asya Kültür Araştırmaları Merkezi (The Centre for East Asian Cultural Studies for Unesco) bulunmaktadır. Bu merkez yılda bir sayı olmak üzere İngilizce olarak *Asian Research Trends* adlı bir dergi ile muhtelif ilmî çalışmaları yayınlamaktadır.

Toyo Bunko'da 750 bin cilt üzerinde kitap bulunmaktadır. Kütüphanenin nadir ve temel kitaplarını, İwasaki'nin Morrison'dan satın aldığı Morrison koleksiyonu teşkil etmektedir. Bu arada bizzat İwasaki'nin topladığı İwasaki koleksiyonu içindeki kitaplar arasında da önemli ve nadir eserler yer almaktadır. Her iki koleksiyon, Çin ve Japon tarihi üzerine kıymetli kaynakları ihtiva etmektedir. Bu iki koleksiyon temel alınmak suretiyle özellikle başta Çin, Tibet ve Kore gibi Doğu Asya ülkeleriyle ilgili kitaplar bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Kütüphanede bu ülkelerle ilgili kıymetli basma ve yazma eserlerin yanında, Budizm hakkında da orijinal eserler mevcuttur. Son yıllarda kütüphaneye Türk tarihi ile ilgili eserlerin alınmasına ve bir araya getirilmesine oldukça hız verilmiştir.

Toyo Bunko, sadece okuyucuya hizmet veren bir kütüphane değildir. Kütüphane bu hizmetinin yanında, özellikle Asya tarihi, kültürü ve dili üzerine araştırmalar yapan, yaptıran ve bunlara destek veren bir kurum hüviyetindedir. Bu bakımdan kütüphanenin araştırma bölümünü teşkil eden ve yukarıda isimleri zikredilen beş ana kısımda araştırmalar yapan muhtelif komiteler bulunmaktadır. Bu komiteler, Japonya'daki muhtelif üniversitelerde sahalarında uzmanlaşmış kimselerden meydana gelmektedir. Mesela, Orta Asya-İslâm ve Tibet Araştırmaları kısmındaki Orta Asya ve İslâm Araştırma Komitesi, İslâm toplumunun sosyal yapısı ve Orta Asya Türkleri'nin tarihi üzerine araştırmalar yapmaktadır. Ayrıca kütüphane, doktora yapan kimseleri desteklemek gayesiyle burslar vermekte, bunların kütüphaneden hem fizikî, hem de eser bakımından istifadelerini sağlamaktadır. Bundan başka, sahasında uzmanlaşmış ilim adamlarını misafir araştırmacı olarak kabul etmekte ve kütüphanenin her türlü imkanını araştırıcının hizmetine sunmaktadır. Bu faaliyetlere ilaveten Toyo Bunko, bazan ayda birkaç defa konferans veya seminerlerin yapıldığı bir merkez durumundadır. Bunun için dünyanın her tarafında sahasında uzmanlaşmış, ilim adamları davet edilmekte ve özellikle üniversite çevresinden seçkin bir davetli topluluğu bu konferans veya seminerleri takip etmektedirler.

Toyo Bunko, yukarıda bahsedilen faaliyetlerinin yanında, ilmî yayınlar da yapmaktadır. Bu yayınlar içinde özellikle süreli olarak yayınlanan *Toyo Gakuho* adlı bir Japonca dergi ile *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* adlı İngilizce dergi dikkati çekmektedir. Çok eski bir süreli yayın olan *Toyo Gakuho*, 1911'de yayınlanmaya başlanmıştır. Diğer derginin ilk sayısı ise 1924 yılında çıkmıştır. Bahis konusu dergilerde ve kütüphanenin diğer yayınlarında, başta araştırma komitelerinin çalışmaları olmak üzere pek çok Japon ve yabancı ilim adamının çalışmaları yer almaktadır.

Dünyadaki şarkiyat araştırma merkezleri içinde Toyo Bunko oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu bakımdan bir ilim adamı için buraya üye olmak bir şeref addedilmektedir. Ayrıca bugün orijinal nüshaları mevcut olmayan pek çok Çince kaynağın sureti veya kopyası, Toyo Bunko'da bulunmaktadır. Bu durum Toyo Bunko'nun önemini bir kat daha arttırmaktadır. Bu orijinal kaynaklar ve Toyo Bunko'nun bünyesi içinde yapılan araştırmalar, şüphesiz Orta Asya Türk tarihini yakınen ilgilendirmektedir. Bu bakımdan bahis konusu kütüphane, Orta Asya Türk tarihi araştırıcıları tarafından ihmal edilmemesi gereken bir yerdir. Türkiye'de mevcut özel veya devlet kütüphaneleri içinde, hiç olmazsa birkaçının bu hususiyetleri taşıyan kütüphaneler haline getirilmesi en büyük dileğimizdir.

Sigaramın Dumanı

Sigarada Kadınlara Ayrıcalık: Türkiye'de Kadın Sigaraları

TUNCA VARIŞ

Tütün ve tütünden elde edilen ürünlerin, üzerinde yaşadığımız Dünya'da, üretiminden tüketimine kadar en fazla katma değer yaratan, en çok bireyi ilgilendiren, en büyük paraların bağlandığı ve de kazanıldığı alanlardan biri olduğunu kabul etmemiz gerekir. Bir enerji kaynağı görevini gören petrolün de önemli olduğu, uğrunda savaşlara girildiği, devamlılığını sağlamak için yönetimlerin devrilip yerlerine yenilerinin kurulduğu da bir gerçektir. Ancak petrolün önemli bir "parasal" uğraşı alanı olarak geçmişi, tütünün geçmişine nazaran çok daha yenidir ve görünüşe göre varlığını sonsuza kadar sürdüremeyecektir; daha şimdiden yerine geçecek enerji kaynakları araştırılmaktadır. Oysa tütün onaltıncı yüzyıldan bu yana giderek önem kazanmakta ve yayılmakta. Ayrıca, artan bir yoğunlukta tüketilmesine karşın, ortadan kaybolması ya da yok olması söz konusu değildir.

Bitki olarak tarlada yetiştirilmesi safhasında emek yoğun, sanayi hammaddesi olarak işlenişi safhasında da sermaye yoğun parasal hareketlerin yaratıldığı bu alanda rastlantılara kesinlikle yer yoktur. Her şey düşünülmüştür, ölçülmüş ve plânlanmıştır. Şaka kaldırmaz.

Kıyılmış sarma tütün, pipo tütünü çiğneme tütünü, enfiye, puro, yaprak sigara ve sonunda "sigara" üretimiyle yüzyıllar içinde mal farklılaştırmasını büyük bir beceriyle başaran tütün endüstrisi her ayrıntıya gereken önemi verir. Aynı tür içinde tüketimi arttırmak ve herkese istediği ya da aradığı ürünü vermek için mal çeşitlendirmesini de kesinlikle unutmaz. Yassı ya da yuvarlak sigara... Filtresiz ya da filtreli sigara... Normal ya da mentollü, kokulu, aromalı sigara... Kısa ya da uzun sigara... Sert ya da hafif sigara... Yoğun ya da düşük nikotinli sigara... Hepsi de bu düşünce ve davranışlar sonucunda var olmuş ve piyasaya sürülmüşlerdir.

Ve "Bayan Sigaraları" da aynı sürecin bir ürünüdür. "Sosyal ya da meslekî kimlikler" nedeniyle genel üretimden ayrı bir türün yapılıp piyasaya verildiğini daha önce "asker sigaraları" konusunda görmüştük. Bu kez de aynı kapsamda, ayrı bir alanda, ayrı bir üretim türünü göreceğiz.

Bugün sigara herhangi bir törene, kayda ya da şarta bağlı olmaksızın içilebilmektedir. Erkek ya da kadın, yetişkin ya da yaşlı, alıp sigarayı yakarız. Oysa bundan daha elli yıl kadar önce "Beyler" sigarayı "Bayanların" yanında içmezlerdi; aynı kural tersine de geçerliydi. 20'lik paketler piyasada pek tutulmazdı; 50'lik ya da 100'lük paket evde bulunur ve oradan alınan bir kaç sigara içilirdi. Evden çıkılacağı zaman gümüş "tabaka"nın içine günlük gereksinim itinayla yerleştirilir, sadece uygun yerlerde ve koşullarda sigara içilebilirdi.

Bayanlar da kendileri için özel olarak yapılmış sigaraları ancak evde ya da dost meclislerinde içerlerdi.

Bu tür sigaralar arasında yani "Bayan Sigaraları" arasında benim elde edebildiğim en eski örnek Osmanlı Dönemi'ne ait "Hanımlara Mahsus / Pour Dames" markasını taşıyan paket 20 adet zıvanalı (içi boş karton uçlu) sigaranın bulunduğu paketin fiyatı sadece 3,50 kuruş ya da 3 kuruş 20 para; oya gibi ince kesilmiş bir tabaka pembe kağıt sigaraları örtmek için paketin iç tasarımında kullanılmış.

Bayanların kendi aralarında oluşturdukları toplantılarda, meclislerinde içmeleri için Osmalı Dönemi'nde "Cabinet" marka bir sigaranın yapıldığını kaynaklardan saptamama karşın paketini ele geçiremedim. 20'li yılların sonunda, Cumhuriyet Dönemi'nde bu sigara kaldırılıp yerine "Salon" sigarası piyasaya verildi. Daha evvelki bir yazıda konu ettiğimiz bu sigara en uzun boylu sigaramızdır; paket boyunda olan sigaranın sadece üçte birlik kısmı tütünle doludur, üçte ikilik kısmı ise zıvana adını verdiğimiz, içi boş karton bir borudan oluşur.

Eski yıllarda, bugün de belirli bir ölçüde izlenir ya, evlerimizde bir "misafir odası"bulunurdu; evlerin geniş ve kiraların düşük olduğu o dönemlerde kaçınılamaz bir "lüks"tü bu tutum. Misafir odasındaki ana sehpanın üzerinde de bir paket "Çeşit" paketi görülüyor. Daha sonraki yıllarda çini motifli, bitki motifli paketler piyasaya sürüldü ve 70'li yılların sonunda üretimine tamamen son verildi.

Osmanlı Dönemi'nin "Hanımlara Mahsus" markası daha sonra Cumhuriyet Dönemı'nde "Hanım" ve "Bayan" adları altında piyasaya o yılların en renkli paketi olarak verildi. "Bayan" ince, yassı ve kırmızı uçlu bir sigaraydı. "Hanım" ise yine ince ve yassıydı, ancak ucu daha kaliteli çift renk kağıtla kaplıydı.

"En Alâ" markası Osmanlı Dönemi'nde "Extra" adıyla "Mamulat-ı

mahsusa/Özel üretim" olarak yurt dışında satılmak üzere üretiliyordu. Cumhuriyet Dönemi'nde aynı sigara 40'lı yıllara kadar üretildi. Ancak bu arada, çok ilginç bir uygulama olarak, aynı adı taşıyan "bayanlar için" özel kıyılmış sarma sigara tütünü şeklinde de piyasaya verildi.

Cumhuriyet Dönemi'nin en tanınmış bayan sigarası hiç kuşkusuz "İsmet"ti. Yuvarlak, ince ve altın yaldız uçlu bu sigara ayrıca renkli kağıtlara sarılı olduğu için büyük bir beğeni toplamıştı. Resimde bu paketi üç değişik tasarımla görüyoruz; en sağdaki Cumhuriyet'in 10. yılı için hazırlanmış özel pakettir.

Daha sonraki yıllarda da bayanlar unutulmamış ve iki marka sürekli olarak üretilmiştir. Kırmızı uçlu ya da uçsuz olarak iki tür "Gelincik" ve kırmızı uçlu "Bahar" sigaraları. Bahar paketinin üzerindeki desen ve tasarım grafik sanatçımız Atıf Tuna'ya aittir. 60'lı yılların sonuna doğru değişik tip paketlerde satılması da denenen "Bahar" sigarası daima ve tartışılmaz bir şekilde "Bayan Sigarası" kavramının en somut örneği olmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında üretimine başlanan ve 50'li yıllara dek piyasada bulunan bir diğer tanınmış bayan sigara markası da "Hanımeli"dir. O efsanevî paketten bir adedini elde etme mutluluğuna henüz kavuşamadım. Bu arada belitmemiz gereken bir husus da 120 mm.lik sigara türüdür. Uluslararası tüm üreticiler normalden ince, genellikle kahverengi kağıda sarılı ve 120 mm. uzunluğunda bir sigara türünü yıllardır üretirler. Bu sigara türü henüz ne Tekel, ne de yurdumuzda sigara üretimine başlayan yabancı markalar tarafından denenmiş değildir.

Bir sonraki yazımızda "enfiye"yi tanımak üzere, izninizle...

İlk yerleşim tarihi İ.Ö. 2 binli yıllara kadar uzanan İzmir, XVI. yüzyılın sonunda 2 bin nüfuslu bir kasaba iken, XX. yüzyıl başlarında 200 bin nüfuslu önemli bir transit ticaret merkezi haline geldi

EMRE DÖLEN

İzmir kentinin bir yerleşim yeri olarak geçmişi Tunç Çağı'na kadar uzanır. Eskiden körfez kıyısında küçük bir yarımada iken daha sonra içerde kalmış olan Tepekule'deki Bayraklı Höyüğü'nde yapılan kazılar ilk yerleşimin burada İ.Ö. 3. binyılda ortaya çıktığını göstermiştir. İ.Ö. 2000'lerde burada Leleg'ler yaşıyordu ve bir Akha ticaret kolonisi vardı. Bu dönemlerde kent Anadolu kökenli bir sözcük olan "Smurne" adıyla anılmaya başladı ve bu ad eski Yunanca'ya "Smyrna" biçiminde geçti. Kentin adı İon yazımında "Smirni" veya "Zmirni" biçimine geldi. Daha sonraları başına "i" artikeli getirilerek "i Zmirni" oldu ve giderek "İzmir" biçimine dönüştü. İ.Ö. XI. yüzyılda önemli bir liman kenti haline gelen Smyrna, Frigya ve Lidya egemenliklerinin ardından İ.Ö. VI. yüzyılda Persler'in eline geçti ve yıkıldı. İ.Ö. 334 yılında Büyük İskender kenti aldı. Bu dönemde kent büyük bir gelişme gösterdi. Artan nüfusun limandaki kaleye sığamaz duruma gelmesi üzerine Pagos Dağı'nın (günümüzde Kadifekale'nin bulunduğu tepe) eteklerinde Yeni Smyrna kuruldu. Kent İ.Ö. 280'de Bergama Krallığı'nın ve İ.Ö. 133'de bu krallık ile birlikte Roma egemenliğine geçti. Bunu Bizans dönemi izledi. IX. yüzyılda Bizans'ın bir deniz üssü durumuna geldi ve XI. yüzyılda büyük bir gelişme gösterdi. Bu arada VII. yüzyılda Arap akınlarından etkilendi.

Kutalmışoğlu Süleymanşah önderliğinde gelen Türkler XI. yüzyıl sonunda kenti ele geçirdiler. Çaka Bey 1086'da bir donanma kurarak Ege Adaları'nı aldı. Çaka Bey'in öldürülmesi üzerine eski liman kenti Cenevizler'in ve Pagos Dağı'ndaki Kadifekalede Bizanslılar'ın eline geçti. Aydınoğlu Mehmed Bey 1317 yılında kentin tümünü ele geçirdi ve bir donanma kurarak Ege ve çevresindeki Bizans kalelerini haraca bağladı. Daha sonra bir Haçlı donanması liman kalesini ele geçirdi ve buraya St. Jean Şövalyeleri yerleştiler. Buna karşılık yukarı kesim Aydınoğulları'nın

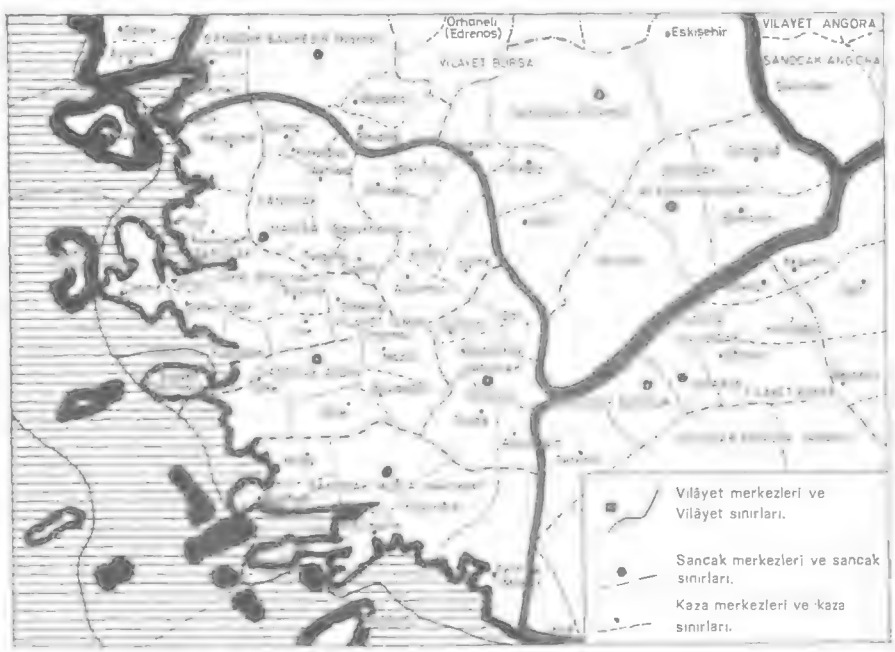

İzmir (Aydın) Vilâyeti'nin 1890'daki durumu ve idari bölümleri. İzmir önceleri Cezair-i Bahr-i Sefid (Akdeniz Adaları) Eyâleti'ne bağlı iken daha sonra Anadolu Eyâleti'ne bağlanmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında merkezi İzmir olmak üzere Aydın Vilâyeti kurulmuştur. Aydın Vilâyeti XX. yüzyılın başlarında İzmir, Aydın, Saruhan (Manisa), Menteşe (Muğla) ve Denizli sancakları ile bunlara bağlı 37 kaza ve 48 nahiyeden oluşmaktadır. Kapladığı alan ise 53.858 km2'dir. Cumhuriyet'ten sonra bu sancakların her biri birer il olmuştur. Günümüzde İzmir ilinin yüzölçümü 11.973 km2'dir. (Stevig, s. 112).

1876'da İzmir kentinin yerleşim planı (Stevig, *s. 82*)

XIX. yüzyılda İzmir kentiçi yerleşiminin halk toplulukları arasında bölünüşü. (Stevig, *s.82*)

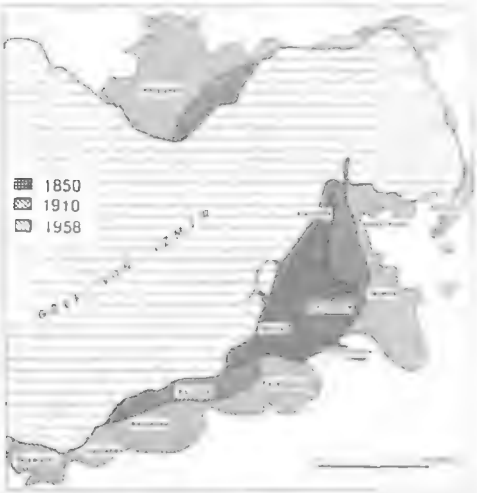

1850'den sonra İzmir kentinin yerleşim alanının genişlemesi. (Stevig, *s. 84*)

1958'de İzmir kentinin yerleşim planı. (Stevig, *s. 84*)

elinde kaldı. 1390'da Yıldırım Bayezid Kadifekale'yi aldı ama liman kalesini alamadı. Kent 1402'de Timur ordıları tarafından yağmalandı. Fetret devrinin ardından 1526 yılında kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı. 1472'de uğradığı bir Venedik saldırısı nedeniyle limandaki kale Fatih tarafından yeniden yaptırıldı.

İzmir kenti aynı adla anılan körfezin bitiminde kurulmuştur. İzmir Körfezi'nin uzunluğu 45 km ve genişliği ağız kısmında 24 km.'dir. Körfez genellikle sığ olup derinliği 45-70 m arasındadır. Körfez içinde Uzunada, Hekim Adası ve Çiçek Adaları bulunur. Uzunada 25 km2'lik yüzölçümüyle Türkiye'nin dördüncü büyük adasıdır. Kıyıya dik olarak uzanan Bakırçay, Gediz ve Küçük Menderes ovaları ulaşımı kolaylaştırır ve İzmir'in bir liman olarak önemini arttırır. Eskiden Karşıyaka'nın hemen batısına dökülen Gediz Irmağı taşıdığı alüvyonlarla körfezi büyük oranda doldurmuştur. Durumun tehlikeli bir boyut alması üzerine 1886'da Gediz'in akış yönü değiştirilerek ağzı daha geniş ve derin olan dış körfeze çevrilmiştir.

İzmir XVI. yüzyılın sonunda 2000 nüfuslu bir kasaba iken XX. yüzyılın başlarında 200.000 nüfusa ulaştı ve Batı Anadolu ile Doğu Akdeniz bölgesinin en önde gelen kentlerinden biri oldu. Kent bir transit ticaret merkezi olarak XVII. yüzyıl başlarında gelişmeye başladı. Birer ticaret merkezi olarak Bursa ve Halep gerilerken İzmir gelişti ve nüfus 1653'te 90.00 dolayına ulaştı. Kent 1625-1880 arasında 11 önemli deprem geçirdi. 1688 ve 1778 depremleri kenti yerle bir etti. İzmir'de XVII. ve XVIII. yüzyıllarda büyük veba salgınları çıktı. XVIII. yüzyılda vebadan 60-100.000 kişi, 1812-1814 arasındaki veba salgınında da 40-60.000 kişi öldü. Depremler, bunların arkasından çıkan yangınlar ve veba salgınlarına rağmen kent düzenli bir biçimde gelişmesini sürdürdü. XIX. yüzyılda Doğu Akdeniz liman kentleri içinde yabancı sayısı 1847'de 15.000 (% 15) iken bu sayı 1880'de 50.000 (% 25) düzeyine yükseldi. 1889'da Batı Anadolu'daki 55.467 yabancıdan 50.000 tanesi İzmir'de yaşıyordu.

İzmir'in nüfusu I. Dünya Savaşı öncesinde 250-300 bin dolayındaydı. XIX. yüzyılda Türk nüfusu daima toplam nüfusun yarısından azdı. I. Dünya Savaşı ve bunu izleyen 15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922 arasındaki Yunan işgali kentin nüfusunun büyük ölçüde azalmasına neden oldu.

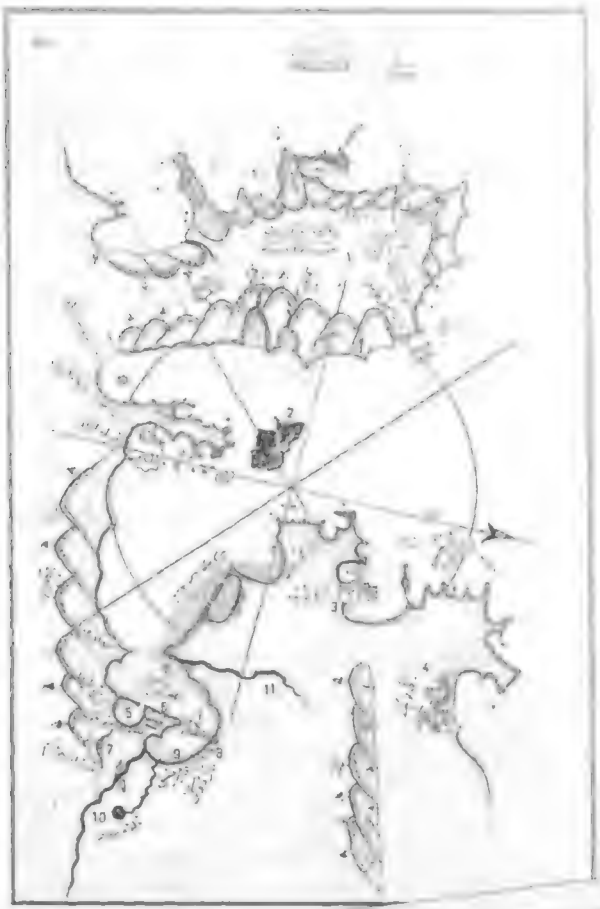

(Yanda) Pirî Reis'in XVI. yüzyılda yazmış olduğu Kitab-ı Bahriye'sinde *İzmir Körfezi. İzmir Körfezi ve limanı konusunda Pirî Reis şunları yazmaktadır: "Menemen kıyısı da çok fazla sığdır. Ancak bu sözü edilen Sancak Burnu'nu, İzmir tarafına geçtikten sonra, İzmir kalesinin önüne kadar olan yerler sığ değildir. Büyük gemiler İzmir kalesinin önüne varabilirler ve yatarlar. O kalenin önünde Gammâz Taşı gibi yığılmış taşlar vardır. O taşların bütününe palamar urganını dolaştırıp bağlarlar... Oradan içeride iç liman vardır. Bu limanın çevresi bir mildir. O limana önceleri büyük gemiler ve ağırbar barçalar ile girdik. Ancak sonra vardığımızda dolmuştu. Şimdi küçük gemiler girebilir. O limanın ağzı da vardır. Büyük ağırbarların karnı her iki tarafa da değer. O sebepten onlar giremezler. Şayet İzmir kalesinin önüne varamayıp da, Kum Kazığı denilen yere varırlarsa, iskandil ile varabilirler. Öylece demir atarlar. Çünkü sığlık yerlerdir. Onun karayel tarafında Naldöken dedikleri taşlı bir yol vardır. O yolun karşısında bazı ağırbarlar varıp yatarlar. Üzüm yükledirler." Görüldüğü gibi, körfezin Gediz Irmağı tarafından doldurulması XVI. yüzyılda da ulaşım açısından önemli sorunlar yaratmaktadır.(1) Karaburun Yarımadası; (2) Uzunada; (3) Eski Foça; (4) Yeni Foça; (5) İzmir Limanı; (6) Yeni İzmir Kalesi; (7) Eski İzmir Kalesi; (8) Naldöken; (9) Kum Kazığı; (10) Halkapınarı; (11) Gediz Irmağı. (Altta) XX. yüzyılın başında İzmir limanının genel görünümü. Limandaki gemilerin büyük bir bölümünün yelkenli gemilerin oluşturması ilginçtir* (E. Dölen koleksiyonu).

Nüfus 1927'de ancak 154 bin dolayındaydı. Nüfus önceleri yavaş ve daha sonraları hızlı bir artış göstererek 1990'da 1.750.000 dolayına ulaştı. Böylece İzmir Türkiye'nın üçüncü büyük kenti durumuna geldi.

XIX. yüzyılın ortalarında İzmir'i Batı Anadolu'nun iç kısımlarına bağlayacak olan demiryollarının yapımına girişildi. İngiliz sermayesi ile yapılan bu demiryollarının birincisi, Anadolu'da kurulan ilk demiryolu hattı olan İzmir-Aydın demiryoludur. İzmir'li bir İngiliz tüccar olan Robert Wilkin dört ortağı ile birlikte bu demiryolunun imtiyazını Eylül 1856'da aldı. Bu imtiyazı İngiltere'deki bir gruba sattılar ve Mayıs 1857'de İzmir-Aydın Osmanlı Demiryolu Şirketi kuruldu. İnşaata 1859 Eylül'ünde başlandı ve 70 km.'lik bölümü 14 Kasım 1861'de tamamlandı. Parasal sorunlar ve 1865'teki kolera salgını inşaatın yavaş yürümesine neden olmakla birlikte 133 km.'lik İzmir-Aydın hattı 7 Haziran 1866'da işletmeye açıldı. 1879 ve 1888'de yeni imtiyazlar alan şirket Kuyucak-Sarayköy (1882), Tire (1883), Ödemiş (1888), Dinar (1889), Çivril (1890) ve Söke (1890) hatlarını da işletmeye açtı. Bunlara Eğirdir ve Buca şube hatlarının da eklenmesiyle toplam uzunlu-

Yukarı İzmir'i oluşturan Türk mahallesi ve Kadifekale'nin görünümü. Türkler körfeze hakim olan bu kalenin kökenini Saba Melikesi Kaydafa'ya atfetmişlerdir. Önceleri 'Kaydafa Kalesi" olarak anılırken zamanla "Kadifekale" biçimine dönüşmüştür (E. Dölen Koleksiyonu)

(Solda) Karşıyaka kıyısı ve "Güzel evler" dizisi. Karşıyaka XIX. yüzyıl ortalarına kadar önemsiz ve küçük bir köydü. Körfezde önce yabancı şirketler ve daha sonra 13 Temmuz 1883'te imtiyaz alarak 1884'te vapur seferlerine başlayan "Hamidiye Şirketi" tarafından düzenli deniz ulaşımının sağlanması sonucunda XIX. yüzyılın sonlarına doğru büyük gelişme göstermiştir (Altta) Karşıyaka (Cordélio) tren istasyonu. İstasyon tabelasında Türkçe, Fransızca ve Rumca olarak "Kordelio" yazılıdır (E. Dölen Koleksiyonu).

ğu 582 km olan bir demiryolu ağı ortaya çıktı. Yapılan ikinci demiryolu İzmir-Kasaba (Turgutlu) demiryoludur. Bu demiryolunun imtiyazı 4 Temmuz 1863'te Edward Price tarafından alındı. Price, 20 milyon frank sermayeli İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi'ni kurdu ve hızla inşaata başlandı. Demiryolunun İzmir-Manisa bölümü 15 Ekim 1865'te işletmeye açıldı ve demiryolu 1875'te Alaşehir'e ulaştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında kurulan bu demiryolu ağı ulaşım ve taşımacılığa getirdi-

1930'lu yılların ortalarında Karşıyaka vapur iskelesi ve iskeleye yanaşmakta olan bir körfez vapuru
(E. Dölen Koleksiyonu).

(Ortada) 1930'lu yılların ortalarında Konak Meydanı ve önde "Konak-Reşadiye" tramvayı
(E. Dölen Koleksiyonu).

(Altta) 1920'li yılların ortalarında Saat Kulesi ve Hükümet Konağı'nın (Valilik) kıyıdan görünümü (E. Dölen Koleksiyonu).

ği hız ve ucuzluk sonucunda Batı Anadolu'nun Avrupa sanayi ve pazarı ile bütünleşmesini sağlamıştır. Bunun sonucunda, Batı Anadolu'daki tarımsal üretim nitelik ve nicelik olarak büyük değişime uğramış ve İzmir'in gelişimi hızlanmıştır.

XIX. yüzyılda İzmir'de kent içi ve kentle çevre köyler arasındaki ulaşım eşeklerle sağlanmaktadır. Bu nedenle Yeni Mahalle, Moskof Sokağı ve Bornova İskelesi'nde birer eşek parkı bulunmakta ve bir yere gidecek olanlar buralardan eşek kiralamaktadır. 1851'de İzmir ile Bornova İskelesi arasında "Apsis" ve "Bornova" adlı buharlı gemiler günde ikişer sefer yaparak çalışmaya başlarlar. Gemilerin seferleriyle bağlantılı olarak iskele ile Bornova arasında araba servisi kurulur. Gemi seferleri daha önce deniz taşımacılığını yapan kayıkçıların, araba servisi ise eşekçilerin direnişi ile karşılaşır.

(Solda) Eskiden Sarıkışla'nın önündeki meydanda, günümüzde Konak Meydanı'nda bulunan İzmir Saat Kulesi 1901'de II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü dolayısıyla dönemin İzmir Valisi Kıbrıs'lı Kâmil Paşa'nın girişimiyle yaptırılmıştır. Kulenin 1902'de yapılmış olan ve Topkapı Sarayı'nda bulunan 90 cm boyundaki maketindeki yazılardan mimarının İzmir'li S. Raymond olduğu anlaşılmaktadır. Kule dört basamaklı haç biçiminde bir platform üzerine yapılmış olup 25 metre yüksekliğinde, dört katlı ve sekizgen kaidelidir. Kaidenin üzerinde sütunlu bir galeri ve bunun üzerinde köşeleri pahlanmış kare prizma biçiminde kulenin ana gövdesi yeralır. Kulenin saati Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından hediye edilmiştir. Saat 22 tane dişli çarktan oluşmuş olup herbiri 5-6 kg olan iki ağırlık ile haftada bir kez kurulur. Kulenin yüzeylerinde 75 cm çapında dört tane saat kadranı vardır. Kulenin tepesindeki metal kubbede saatin günümüzde çalışmayan çanı bulunmaktadır
(Ortada) Zeybekler oynuyor, zaptiyeler ise seyrediyor
(E. Dölen Koleksiyonu).

Dinlenen (?) köylüler. Çevrenin, arkadaki binaların ve sağdaki çeşmenin bakımsızlığı dikkat çekicidir. Arkadaki binaların damlarından çıkan direkler ve üzerlerindeki yatay kollar binaların içindeki kuyulardan su çekmede kullanılan kaldıraç sistemindeki düzeneklerdir (E. Dölen Koleksiyonu).

Bu direnişler devletin de araya girmesiyle kırılır. Daha sonra İzmir ile Bornova arasında demiryolu bağlantısı kurulur. XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Batı Anadolu'dan kente yapılan taşımacılık deve ve katırlar ile yapılmakta ve çok pahalıya malolmaktadır. Örneğin, deve ile buğday taşınmasında maliyetin yarısını taşıma ücreti oluşturmaktadır. Sokaklar araba kullanımına uygun olmadığından kent içi taşımacılık da deve ve eşeklerle yapılmaktadır.

(Solda) Rum kavas, (Sağda) "Tam donanımlı" bir zeybek. (Altta) XX. yüzyılın başlarında Karataş'ın kıyıdan görünümü
(E. Dölen Koleksiyonu)

XIX. yüzyıl ortalarında İzmir'e gelen gezginler kentin sokakları, eşekler ve develer konusunda ilginç gözlemler aktarırlar. 1832 yılında İzmir'e gelen Ernst Christoph Döbel, "Sokaklar dar, eğri-büğrü ve taşları kötü döşenmiş; bazı yerlerde de güneşten korunmak için üzerleri kapatılmış... İnsanlar bu dar sokaklarda, yalnız üzeri değil, her iki tarafı da yüklü develer tarafından ezilmek tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlar. Bu kadar dar sokaklarda karşılaşan iki yüklü deve de –geri geri gidemedikleri için– geçemiyor ve ancak yükleri boşaltılarak yollarına devam edebiliyorlar... Şehrin en güzel sokağı, liman yakınlarında ve genellikle Avrupalı'ların yaşadığı Frenk Sokağı. En güzel evler bu sokakta" diye yazar.

1838 ve 1840 yıllarında iki kez İzmir'e gelen Sir Charles Fellows da develer konusunda ilginç bilgiler verir "Develer de İzmir'in ulaşımında büyük bir önem taşıyor ve küçük bir gezintide dahi insan 800-900 deveyle

karşılaşabiliyor. Sokaklar o kadar dar ki, develerin boyunları altından geçmek zorunda olan veya her iki tarafı balya ve çuvallarla dolu sıra sıra develerle duvar arasında kalan, bu hayvanlara alışık olmayan bir Avrupalı'nın mangal gibi bir yüreğe ihtiyacı var." Fellows'un bu yazdıklarından develer tarafından ezilme konusunda bir hayli korkulu anlar geçirdiği anlaşılıyor.

1835 yılında İzmir'e gelen Kontes Pauline Nostitz, eşekle ulaşım üzerine biraz da mizahi bir biçimde şunları yazar: "İzmir'deki bütün ulaşım, o, hayvanların en sabırlısı ve haksız olarak hor görüleni ve küçümseneni eşekle yapılabiliyordu. Bu eşekler olmasaydı İzmirli'ler ne yapardı kimbilir? Eşek İzmirli'lerin yalnızca gündüzleri kullandıkları bir ulaşım aracı değildi; erkeklerin işe, kadınların gezmeye giderken de kullandıkları önemli bir ulaşım aracıydı. Hatta ve hatta, bir balo öncesi ve sonrası so-

(Üstte) Karataş Körfezi, Karataş ve Göztepe'nin genel görünümü (Solda) 1930'lu yılların ortalarında Karataş'ın genel görünümü. Karşıda Karataş'ın ünlü "Asansör"ü görülmektedir. Resmin üstündeki yazı yanlıştır. Önde üzerinde "Sıhhat Eczanesi" ilânı bulunan elektrikli tramvay Karataş'a doğru gitmektedir (Altta) Cumhuriyet Meydanı'na 1932'de dikilen Atatürk Anıtı'nın yapılışından birkaç yıl sonraki görünümü (E. Dölen Koleksiyonu).

(Üstte) XX. yüzyılın başlarında İzmir'in genel görünümü. (Solda) XX. yüzyıl başlarında Kordon'dan bir görünüm. Sağda "Grand Hotel Huck", önünde atlı tramvay ve develer görülmektedir. (Altta) 1930'lu yılların ortalarında Kordon'dan bir görünüm ve arkada Alsancak vapur iskelesi (E. Dölen Koleksiyonu).

kaklarda en güzel ve şık tuvaletleriyle İzmirli kadınları eşek üzerinde görmek mümkündü." Üzerinde tuvaletiyle şık ve güzel bir hanımın bir eşek üzerinde baloya gitmesi ve eşeğini balonun yapıldığı binanın bahçesine park etmesi eşine ender rastlanan bir görünüm olsa gerek.

XIX. yüzyılın ortalarından sonra özellikle İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryollarının yapılması Batı Anadolu ile İzmir arasındaki ulaşım sorununu çözdüğünden kent hızlı bir gelişme gösterdi. Bir yandan ihracat ve ithalat önemli oranlarda artarken, öte yandan özellikle tarım ürünlerinin işlenmesine dayanan sanayi dallarında büyük gelişmeler ortaya çıktı. Dış ticarette İngiltere birinci sırayı alıyordu. 1900 yılında İzmir'den ihracat yapılan ülkeler ve payları İngiltere (% 57,4), Avusturya (% 10,5), Fransa (% 6,8), Almanya (% 5) ve Amerika Birleşik Devletleri (% 5) olarak sıralanıyordu. Aynı yıl ithalat yapılan ülkeler ve payları ise İngiltere (% 30,3), Avusturya (% 18,3), Fransa (% 15,5), Rusya (%, 8,5), İtalya (% 8,2) ve Almanya (%, 3,2) olarak sıralanıyordu.

İzmir'in Basmahane semtine adını veren bir pamuklu fabrikası 1795'te Fransız sermayesi ile kuruldu. Bunu Halkapınar'da Düzoğlu Cüce Karabet ile Hoca Mihran'ın kurdukları İzmir

(Üstte) İzmir'de Alman Postanesi. (Yanda) XX. yüzyıl başlarında Frenk Sokağı'nın (Rus Franque) görünümü. Frenk Mahallesi'nin sokakları 1834'te kaldırım döşenmeye başlanmış ve Frenk Sokağı 1835'te fenerlerle aydınlatılmıştır. Günümüzde mevcut olmayan bu sokak Halit Ziya Bulvarı ile Kıbrıs Şehitleri Caddesi arasında 1. Kordon'a paralel ve Efes Oteli'nin arkasına düşen bir yerdeydi. 1922 yangınında bu bölge bütünüyle yanmış ve sokak da ortadan kalkmıştır. Frenk Sokağı 8 Metre eni ile döneminde İzmir'in en geniş caddelerinden biri olmakla birlikte, üstlendiği ticaret merkezi olma işlevi bakımından çok dardı. Dükkân sahiplerinin mallarını sokağa yayması, Musevî işportacılar ve develer yüzünden son derece sıkışık bir görünümdeydi. (E. Dölen Koleksiyonu).

Kâğıt Fabrikası izledi. Yapımına 1844'te başlanılan fabrika 1846'da tamamlandı ve 1847'de üretime geçildi. Abdülmecit 1850'de İzmir'e geldiğinde fabrikayı da ziyaret etti. İthalattaki gümrük vergisinin % 3 olmasına karşılık yerli üretimden % 24 vergi alınması nedeniyle rekabet gücü olmayan bu işletme 1863'te kapanmak zorunda kaldı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra İzmir ve çevresinde çoğunluğu İngiliz olan yabancı sermaye tarafından halı, çırçır, pamuk balyalama, iplik, zeytinyağı, sabun, meyan balı, palamut özü (tanen) fabrika ve işletmeleri ile un değirmenleri kuruldu. 1913-1915 sanayi sayımı kapsamına alınan 282 işletmeden 155 tanesi İstanbul'da ve 62 tanesi İzmir'deydi. Bunların sahipleri ise başta Rumlar olmak üzere gayrımüslimlerdi. Bu sayım sonuçları XX. yüzyılın başında İzmir'in İstanbul'dan sonra ikinci sırayı alan bir sanayi kenti durumuna geldiğini göstermektedir. İzmir'de XIX. yüzyılın ortalarından sonra bir kültürel canlılık ortaya çıktı. İlk gazete 24 Mart 1821'de Charle Tricon tarafından *Spectateur Oriental* (Doğulu Seyirci) adı altında Fransızca

olarak yayınlanmaya başlandı. 1862'de İzmir'de beş değişik dilde altı gazete yayınlanıyordu. XIX. yüzyılın son çeyreğinde ise 17 tane yayınevi ve tiyatrolar vardı. İbrahim Kadızade'nin girişimi ile kurulan İzmir Millî Kütüphane Cemiyeti'nin çalışmaları sonucunda İzmir Millî Kütüphanesi 23 Haziran 1912'de açıldı. Dernek kitaplığı geliştirmek için sinema ve eğlence yerleri açarak gelir sağlamayı tasarladıysa da araya giren I. Dünya Savaşı ve Yunan işgali bu girişimi kesintiye uğrattı. Daha sonra gerçekleştirilen sinemanın geliriyle günümüzdeki bina yapıldı ve kitaplık 1933'te buraya taşındı. Günümüzde bu kitaplık Türkiye'deki altı derleme kitaplığından biridir ve basılan her yayından bir tanesi buraya gönderilir.

(Üstte) Fuar alanı olarak düzenlenen ve 20 Ağustos 1936'da açılışı yapılan Kültürpark'ın 1936 yılında havadan görünüşü (Solda) İzmir'e ilişkin Osmanlı posta damgaları. (E. Dölen koleksiyonu).

Kurtuluş Savaşı'nın ardından ülkenin izleyeceği iktisat politikasını saptamak amacıyla 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında "İzmir İktisat Kongresi" toplandı. Mustafa Kemal'in açış konuşmasıyla başlayan kongre Kazım Karabekir başkanlığında çalışmalarını sürdürdü. Burada saptanan iktisat politikaları özel sektör öncülüğünde kalkınmayı öngörüyordu. Ancak, gerek Türkiye'nin ve gerekse Dünyanın koşulları 1930'lu yılların başlarında bu politikadan vazgeçilerek devletçiliğe yönelme zorunluluğunu getirdi.

İzmir İktisat Kongresi'nde yerli malları tanıtacak sergilerin düzenlenmesi düşüncesi ortaya atıldı. Bu doğrultuda "Yerli Malları Koruma Cemiyeti" tarafından 1923'ten sonra "9 Eylül Yerli Mallar Sergisi" düzenlenmeye başlandı. Bu serginin adı 1933'te "9 Eylül Panayırı" olarak değiştirildi. 1936'da bugünkü Kültürpark'ın bulunduğu alan Rene Danger'in planına uygun olarak bir fuar alanı olarak düzenlendi ve uluslararası nitelikteki "Izmir Enternasyonal Fuarı" 20 Ağustos 1936'da açıldı. Bu ilk fuara yerli firmalar yanında İngiltere, Irak ve SSCB katıldı.

KAYNAKLAR

Hakkı Acun: **Anadolu Saat Kuleleri.** Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1994.

Tuncer Baykara (Haz.): **Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri.** Akademi Kitabevi, İzmir, 1994.

Daniel Goffman: **İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650).** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar (Yay. Haz.): **Çağını Yakalayan Osmanlı.** IRCICA Yayınları, İstanbul, 1995.

Reşat Kasaba: "İzmir", **Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914).** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 1-22.

Hidayet Y. Nuhoğlu ve Talip Mert: **PTT Müzesi Osmanlı Posta Damgaları Kataloğu.** IRCICA Yayınları, İstanbul, 1990.

İlhan Pınar: **Gezginlerin Gözüyle İzmir-XIX. Yüzyıl.** Akademi Kıtabevi, İzmir, 1994.

Pirî Reis: **Kitab-ı Bahriye.** Cilt 1. Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988.

Reinhard Stewig: **Batı Anadolu'nun Kültürel Gelişmesi: Kartografik Bilgiler.** Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul.

Necmi Ülker: **XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi. I. Ticaret Tarihi Araştırmaları.** Akademi Kitabevi, İzmir, 1994.

Yurt Ansiklopedisi. Cilt 6. Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982-1983.

Gül Baba Türbesinde Düşünceler -II

GYULA GERMANUS

Doğu ve Batı'nın ayrılmasının maddi nedenleri her ne kadar belirleyici idiyse de: Amerika'nın keşfi, ticaret yollarının çoğalması ve tarımsal ürünlerin fiyatlarının karşısında makina ürünlerinin daha yüksek gelir getirmesi, Müslüman Doğu halklarının fikirsel yapısının gerikalmışlıkları ve yoksullaşmalarında büyük ölçüde rol oynadığı su götürmez. Onların kabuğuna çekilmiş düşünce biçimleri sadece bilmek ister, düşünmek istemez ve bu yüzden değer vermeye muktedir değildir. Tarihi ise (bu tip düşünce tarzının en karakteristik yanı budur) durağan olarak kabul etmektedir. Tarihin görece olarak değer taşıyan olgularını genel geçerliği olan yasalarla açıklamak istemektedir. Her Müslüman kronikacı, kendi döneminin tarihini yazsa bile, sanki Tanrı'nın amacı sadece sorunlu dönemmiş gibi işe dünyanın yaratılışıyla başlar. Allah Âdem'i sadece Muhammed'in doğması için yaratmıştır, hattâ Âdem Tanrı katında Muhammed ismini duyunca önünde secde etmiştir. Tarihin bu insanın Tanrı niyetinin körükörüne aracı olarak rol oynadığı teoloji görüşü öylesine planlanmıştır ki, olayların gerçek unsurları tamamen geri plana atılmış ve belirsizleşmiştir: Okur bu tip kroniklerden sadece tarihsel *bilgi malzemesi* elde edebilir, ama tarihsel *görüş* kazanamaz. Doğu'nun tarih bilginleri hatırlama yeteneğinin mucize çocuklarıydılar, ama (İbn-i Haldun ve Bîrûni dışında) okurlarını olayların nedenlerinin ve ilişkilerinin araştırılması doğrultusunda yönlendirmemişlerdir.[14] Günümüz Doğulu insanı mevcut durumun ekonomik ve düşünsel konumunu mantıklı bir şekilde açıklamamakta, bunun yerine deve kuşu gibi kafasını gerçekler karşısında kuma gömmektedir (ortodoks şeyhler Muhammed ve *Kur'ân*'ın Tanrı'nın biricik dininin nihaî vahyi olduğundan emin olduklarından dolayı sakin bir şekilde Avrupa'yı bütün devletleriyle, sahte bilimleriyle ve putperest sanatıyla birlikte yok edecek Tanrı yargısını beklemektedirler), ya da tarih bilincinden yoksun bir görüşle yetişerek İslâm kültürünü sadece Doğu'nun değil, Batı'nın da biricik kültür kaynağı saymaktadır. Her Müslüman bu noktada fikir birliği içerisindedir. Günümüzde bile sahte bilimin körükörüne ve bilimsel olmayan yöntemlerle çalışan bir türü Avrupa'da da ortalığı kaplamıştır ve kaplamaktadır, ama bu, özgür araştırmayı bayrak olarak benimseyen ve bilginlerin binbir güçlükle ve şehitlikleriyle elde ettikleri Avrupa düşüncesini temsil etmemektedir. Müslüman Doğu'da ise karşısında suç işleyen hiç kimsenin cezasız kalamayacağını tam da bu tür bir bilim resmî olarak kabul görmekte ve tanınmaktadır. Eğer birisi Doğu'da (binlercesinin iddia ettiği gibi) Fransa'nın kültürünü ve doğa bilimlerini, kelime hazinesinin yarısını İslâm'a borçlu olduğunu ve halkının çoğunluğunun, Albili'lerin, Kalvinist'lerin, Camisard'ların, Sarazen'lerin ardıllarından olduklarını iddia ederse buna herkes inanmaktadır; *Kur'ân*'ın ilhamının vahiy kazandığı Arap Kureyş kabilesinin dilinin tüm dillerin atası olduğuna her türlü dilbilimini hiçe sayarak bugün bile inanırlar ve öğretirler.

İslâm halkların gerikalmışlığını toplumsal yazılarıyla ortadan kaldırmak isteyen ve Avrupa'da basılmış

14 İlginçtir, İbn Haldun **Mukaddime**'sinde temellendirdiği antropolografi teorisini kroniğinde uygulamamaktadır.

Hindistan'daki Amritsar'daki ünlü Altın Tapınak

kitapları inceleyen günümüz Müslüman bilimadamları İslâm'ın tarihsel ve toplumsal problemlerin araştırılmasında sürekli olarak İslâm'ın en son ve en mükemmel vahiy olduğu, bundan dolayı da bilimin günümüzde elde edilmiş her türlü ürününün, açık veya üstü kapalı olarak *Kur'ân*'da ve Peygamber'in sünnetinde yer aldığı sonucuna ulaşmaktadırlar. *El-Manar*[15] dergisi etrafında toplanan XIX. yüzyıl Müslüman reformistleri Cemaleddin, Muhammed Abduh ve çok sayıdaki öğrencisi (Tevfik Sıdki, Ferit Vecdi) kitaplarında sürekli olarak günümüz doğa bilimleri, sosyoloji ve *Kur'ân* sureleri arasında ilişkiler aramaktadırlar. Bu iyiniyetli çabayla yeni kazanımları Müslümanların gözünde kanıtlamak ve aynı zamanda onları dinî inançlarında güçlendirmek istemektedirler. Bu yöntem toplumsal amaçlarına uygun düşer, ama bilim olarak kabul edilemez.

Düşüncenin sınırlandırılmışlığının ve önceden belirlenmişliğinin Müslüman düşüncesinde öyle bir örneğiyle karşı karşıya bulunuyoruz ki bu yeniçağ Avrupa'sında çok çabuk bir şekilde ortadan kaybolmuştur. Eğer yeniçağ Avrupa'sı *nil admirari*[16] ve *cogito ergo sum*[17] düşüncesinden hareket ediyorsa, Müslümanlar *credo et sapio, ergo sum*[18] ilkesini benimsemektedir ve ne inançlarına, ne de bilgilerine uzanılmasına izin vermektedirler. Avrupa Descartes'tan beri yıkım yoluna girmiştir ve bununla Hindistan'ın tahrip eden ve yaratan Şiva tanrısıyla uyuşmaktadır; ekilmemiş tarlaları işlemiş, balta girmemiş ormanları yok etmiş ve bunun ardından ekilebilir toprak ve hoş kokulu çayırlar yeşermiştir, saygınlık putlarını paramparça etmiş ve taşlarından düşünce ve humanizm tapınağını inşaa etmiştir. Müslüman Dogu tahrip etmemiş, sadece korumuştur; eski barakasının pencere kanatlarını rüzgâr götürmüştür; onu tahtalarla onarmış, duvarlarını yamamış, yaşam veren yağmurun girdiği ve güzelim günışığının sızdığı çatıyı kendini üzerinde sadece alışkanlıktan iyi hissettiği artık parçalanmaya yüz tutmuş, çürümüş mobilyalarını koruyabilmesi için eski püsküllerle kapatmıştır. Ama kendi ruhsal ve düşünsel görüşünün tuğlalarından yeni bir bina inşaa etmeye gücü olmamıştır.

İnsan hayatının her ortak ve özel aktivitesini kurallara bağlayan İslâm dinî hukuku bugün artık sadece Arabistan'da ve Afganistan'da yürürlüktedir. Bu koşullar içerisindeki ülkelere tamamen uygun gelmektedir; çünkü hukuk ve toplum hayatları bin yıldan beri değişmemiştir. Oysa insan hayatının ekonomik ve düşünsel bakımdan taşlaşmış hukuk kaynaklarının kendi vücutlarına göre biçildiği çevreden çıktığı yerlerde ise hayat kendini daha güçlü bir biçimde göstermiştir; hukukla sürekli bir uyuşmazlık içerisinde ve eziyetle, kuvvetten düşmüş bir şekilde, ama sonunda yine de kendini *Prokrustes yatağından*[19] kurtarmıştır ve gelişmenin sınırlarını deneyimsel olgularla değil de, düşünce ile belirleyen kale duvarında delik açmıştır. Müslümanların Avrupalılarla birlikte yaşadığı ve ortak ekonomik çıkarların yönlendirdiği Türkiye'de, Mısır'da, Hindistan'da ve Fransız sömürgelerinde şeriat hukukundan sadece evlilik ve miras hukuku dokunulmadan kalmıştır; ceza ve ticaret hukukunu Av-

15 **El-Manâr** 1900 civarında Kahire'de yayınlanmıştır.

16 Hiçbir şeye şaşırmamak.

17 Düşünüyorum, oyleyse varım (Descartes).

18 İnanıyorum ve anlıyorum, öyleyse varım.

19 Prokrustes: Mitolojik bir Grek soyguncu; kurbanlarını önce yatağına yatırır, eğer kurban yataktan daha uzunsa ayaklarını keser, yataktan daha kısaysa kabagüçle onu uzatırmış. (çev.)

Yeni Delhi'deki Ulu Camii

rupaî *(Code Napoleon)* hukuk sistemleriyle uyum içerisine sokmuşlardır. Avrupa ekonomik hayatının Müslüman Doğu'ya sokulmasıyla kaçınılmaz bir duruma gelen birçok "günaha" göz yummaları gerekmişti: öncelikle faize ve bankalara. Müslüman dinî hukuku paranın faiz getirmesini kesin bir şekilde yasaklamaktadır, çünkü bunu tefecilik saymaktadır. Yaşamın zorunlu değişimleri ise bu hukuksal yasağı çoktan delmeye başlamış ve binbir kurnazlıkla onu aşmıştır. Hıristiyan kilise hukuku da aynı şekilde faizi yasaklamıştır (kilise hukuku ve şeriat ortaçağın dinî ahlâkî atmosferi içerisinde doğmuştur.) ve böylece sürgün Yahudilere bu gelir getiren işi monopolize etmeleri için fırsat vermişlerdir. XIII. yüzyılda Lombard'lar para alışverişiyle uğraşmaya başladıkları zaman genel bir nefretle, hattâ sürgünle karşı karşıya kalmışlardır. Bugün Mısır'da ve Hindistan'da (Türkiye'yi hesaba katmaya bile gerek yok) ticarî zihniyet olarak Avrupa'nın benzer kurumlarından geri kalmayan büyük Müslüman bankaları faaliyet göstermektedir. Bengal'de Müslüman Afganlar Hindu nüfusa yüzde yüzlük bir faiz oranı uygulamaktadırlar, Kuzey Hindistan'da Hindu *banjalar* aynı miktardaki faiz oranını Müslüman borçluların sırtına yüklemektedirler. Yaşam bu uzak bölgelerde bile Müslümanların garip bir inatçılıkla sadece kutsal kökene uzandığı için savundukları teoriyi yalanlamaktadır.

Bin yıldan beri eskimiş kurumlara sarılan, yeni yeni insanî düşünceleri eski bir dünyanın tamamen farklı nitelikteki düşünce dünyasına tıkamak isteyen bu muhafazakâr düşünce Müslümanlar'ın her an üstesinden gelmek zorunda oldukları kendine özgü ruhsal bir yük meydana getirmiştir. Vicdanıyla ve dış dünya ile sürekli olarak çatışma içerisindedir ve gerçek "ben"ini yaşayamamakta ve açık olarak dışa vuramamaktadır. Bilinçsiz ve yoksuldur, kötü kaderini boş inançlarla ve afyonla yumuşatmaya gayret etmektedir; kutsallık maskesi ardına gizlenerek köy halkının ruhunu ve parasını çalan her büyük konuşan, tam anlamıyla eğitim görmemiş, bencil *dervişin* kurbanı olmaktadır. Halkı cehennem ateşiyle korkutan ve sürekli olarak Allah ve din adına her türlü *gâvur* yenileşme karşısında nutuklar atan bu fanatik şeyhler kimi yerde kendi bilinçsizliklerinden, ama kimi zaman da kuvvet'i bir şekilde gerçekleşen profesyonelliğin çıkarları doğrultusunda halkın refahına olan her kurumu engellemektedirler. Aşılama ve diğer bulaşıcı hastaliklara karşı korunmanın en büyük düşmanlarıdırlar ve vicdan azabı duymaksızın sıçanları yok etmenin ve bakterileri taşıyan hayvanları öldürmenin, yabancıların Müslümanlar'ın haremlerine sokulmaları ve kadınları aşağılamaları için sadece bir mazeret olduğunu duyurmaya cesaret edebilmektedirler. Gericilikleriyle ve Batı'dan gelme her düşüncenin boğulmasıyla İslâm dininin dokunulmazlığını kanıtlamak istemektedirler; zaten İslâm'ın ruhuyla keskin bir zıtlık oluşturan öğretilerini ise kendi hayatlarında uygulamamaktadırlar. Bu "kutsal" insanlar halkın ruhuna ağır bir yük bindiren toplumsal ikiyüzlülüğü yerleştirmişlerdir. Muhammed, aptallık ve kötülükle içten bir şekilde savaşan bir peygamber, bir yenilikçiydi ve dininin bütün zamanlara hitap ettiğini ve bu yüzden de uygulanabilir olduğunu ilan etmiştir, demek ki bu, insanî ilerleme için bir köstek olamaz. Bu gerici havarilerin fikirlerinin yersizliğini İslâm'ın delilleriyle yüzlerine vurmak gerçekirse Muhammed'i anmak gerekir; O, dıniyle artık eskimiş putperestliği ve onun her türlü toplum karşıtı gerçeklerini, çocuk katlini, sınırsız poligamiyi, ahlâksızlığı ve sınıfsal böbürlenmeyi mahkûm etmiş ve bunlara karşı savaşmıştır. İslâm,

Muhammed'in gözünde, var olana karşı teslimiyet değil, var olana Tanrı'nın niyetine göre uyum sağlama idi; O, Medine'de yasakoyucu ve devlet başkanı görevini üstlenmiştir, uyum gösterme ve tanıma temeline dayanan davranış ekolünün örneklerini vermiştir dostlarına. Carlyle[20] tek aracı halkının yükseltilmesi için ilahî bir vahiy olan Muhammed'i düşünce ve davranışın kahramanları arasında sıralamıştır. Bu vahiyler, Mekke'de dinin sonsuz ilkeleri belirlendikten sonra (dürüst bir hayat için vadedilen ötedünya ödülü ve daha yüksek bir güce ve insan dostlarımıza karşı olan sorumluluk duygusu) Medine'de gündelik hayat için yönetim ilkeleri uğrunda hizmet vermiştir. Erken İslâm özgür karar verme yetkisini, uzlaşmayı (ki bunu bugün cesurca dünya düşüncesi olarak adlandırıyoruz) ve mantıksal analojiyi insan hayatının ölçütü olarak kabul etmiştir. İslâm orijinal olarak da metafizik dogmalarla kelepçelenmemişti; öylesine sinkretik bir gelişme gösterir ki bu daha işin başında her tür dogmaya karşıdır. Mutezilî'ler,[21] soyut teolojiyi bile kutsal saymamışlardır ve eğer politik nedenler çalışmalarını felce uğratmamış olsaydı cogito prensibi Avrupa'ya Müslüman beyinlerden yayılmış olabilirdi. Ama koşullar İslâm'ın talihini başka şekilde yönlendirmiştir.

Mutezilî rasyonalizmi soysuzlaşmış ve felce uğramıştır; geç İslâm'da kimi zaman parıldayan izlerini sadece şurda burda bulmaktayız. Bunda da Doğu insanının kendine özgü akıl yürütmesi ve içine kapanması kendini göstermektedir. Ortodox düşünce bağımsız araştırmayı Batı'da da kilise tarafından beyan edilen öğretilerin bütünlüğünü tehlikeye soktuklarında aynı Doğu'da olduğu gibi sert araçlarla doğal olgular dünyasında boğmuştur; araştırmaları ve kilise arasındaki çatışmanın kurbanı olan araştırmacıların listesi epeyce uzundur. Yeniçağın başlangıcından, Savonarola'dan[22] günümüze kadar hayatları hapishanede ya da yakılarak sona erenlerin haddi hesabı yoktur, çünkü dünyanın karşısına büyük kitlenin anlayamayacağı ya da mevcut toplumsal çıkarlarla çatışan öğretilerle çıkmışlardır. Ama Batı'nın düşünce tarihi, uygulamalı doğa bilimlerine dair yaptıkları araştırmalarla insan yeteneklerini ileriye götüren ya da miskinlik düşüncesini sanat alanında bozguna uğratan birçok şehit sıralarken Doğu'da toplumun şehitleri hep soyut, teolojik, metafizik hayallere dalmıştır. Mansur el-Hallac'ın[23] diri diri derisini yüzmüşlerdir, çünkü Tanrı'yı kendi benliğinde bulmuştur; Bab'ı[24] 1850'de İran'da öldürmüşlerdi, çünkü Şiî İslâm'ın karmaşık tezahür öğretisine göre vadedilen imam olarak kendini görmüştür; Hindistan'da Mirza Ghulam Ahmed[25] İsa ve Krişna'nın ruhunun kendisiyle bütünleştiğini keşfetmişti; İslâm dünyasından binlerce yıldan bu yana insanlığa yeni bir yol, yeni bir yön ve kalıcı değerler verebilecek tek bir düşünür, kâşif, sanatçı ya da yaratıcı ruh çıkmamıştır. İlginçtir, Doğu edebiyatında da yüzyıllardan beri şairler, sadece özgür ve sağlıklı yaşam atmosferi içerisinde soluyan evrensel

Hacı Abdülkerim Germanus

20 Muhammed'in kişiliğiyle iki Carlyle uğraşmıştır: Joseph Dacre Carlyle (1759-1804) İngiliz orientalist, Cambridge Üniversitesi hocası; bunun yanında Thomas Carlyle (1795-1881) İngiliz denemeci, tarihçi ve filozof. Germanus Gyula bu durumda herkesçe tanınan ve dünyaca ünlü tarih felsefecisine atıfta bulunmaktadır.

21 VIII. ve IX. yüzyılda çiçeklenen teolojik bir İslâmî akım.

22 Girolamo Savonarola (1452-1498), İtalyan yazı. (çev.)

23 Olay 922 yılında meydana gelmiştir; el-Hallâc'a, İslâm'ın bir akımı olan Süfizmin izleyicileri o zamandan beri bir şehit olarak saygı göstermektedirler.

24 Alı Muhammed Bâb XIX. yüzyılın ilk yarısında şiir öğretilerinin reforme edilmesini talep etti ve İran'daki bâbist İslâm tarikatını kurdu. Germanus bu konuda şunları yazmaktadır: "Bâbizm ve onun içerisinde gelişen Bahailik hakkında **Modern Movements in Islâm** (Calcutta, 1932. Visva-Bharati Studies No. 5.) isimli kitabımın III. bölümünde geniş bilgiler verdim."

25 Hindistan'daki Kâdiyani Müslüman tarikatının kurucusudur; geçen yüzyılın sonunda, İslâm âriflerinin ve ulemanın karşısında yeni bilimsel buluşları kabul etmiştir.

ruhun kuşları suskunluğa gömülmüşlerdir.

Bütün bu olgulara karşın İslâm dininin bir din olarak Doğulu insanın fikirsel gelişiminin köstekleyicisi olduğu iddiasını kesinlikle yanılgı olarak nitelendirmek gerekir. Ne Aristoteles felsefesi üzerine kurulu teoloji sisteminde, ne de uygulamasında düşünceyi ve onun düşünsel ve doğa bilimleri alanında gerçekleştirilmesini engelleyecek tek bir etmen bulabiliriz; sanat alanında sınırlamalar getirmiştir (çünkü canlı varlıkların tasvirini yasaklamıştır), bu yüzden heykelcilik hiçbir zaman gelişememiş, resim ise sadece zayıf bir biçimde gelişebilmiştir. Müzik soysuzlaşmıştır, çünkü sadece bir eğlence aracı olarak kalmıştır. Müzisyenin tanıklık etmesini bile kabul etmemişlerdir.

Din ve onun inananlara etkisi, üzerinde yaşadıkları bölgenin sadece coğrafî-iktisadî ve toplumsal durumuna bağlı değildir, bu koşullar içerisinde oluşmuş ruh yapısına ve bu ruh yapısının dinin öğretilerine yönelik tepkisinin biçimine de bağlıdır. İslâm'da bugün bile bariz bir şekilde göze çarpan klerikal ruhu, Doğu otokrasisi ve otokratların hâkimiyetinden yorgun düşmüş halkın pasifliği hüküm sürer hale getirmiştir.

İslâm'da organize bir klerikal yapı ve ruhban sınıf yoktur, ama Müslümanlar'ın tümü dinlerinin öğretileri için, dinin savunulmasına sürekli olarak hazır homojen bir kitle gibi tepki gösterir. Bu nedenle İslâm tarihinde fanatizm zaman zaman vahşi dalgalanmalarla kendini göstermiş, sonra yeniden dinmiştir. İslâm'da uzun süre uyuklayan histeri benzeri bir patlama kimi zaman patlak verir ve bunu yine bir dinme dönemi izler. Müslüman halkların yaradılışına göre bu patlayış farklı karakterler göstermektedir.

Afganlar kimi zaman hiçbir neden olmaksızın birer dinî *amok koşucusu*[26] haline gelmekte ve gâvurlara diş bilemektedir. İslâm'ı, delirmeye varacak bir mistisizmin karakterize ettiği Afrika'da Mehdi[27] hareketi böyle bir patlamaydı. Hindistan'da *halifelik hareketi* (1921) ardından gelen katliamlar ve toplu göçler; Türkiye'de Ermenilere karşı yapılanlar İslâm öğretisiyle açıklanamayan, İslâm'ı benimseyen halkların psikozundan kaynaklanan olaylardır. Bu büyük boyuttaki uçarılıkları dikkate almazsak, her Müslüman doğuştan misyonerdir. Avrupa'da İslâm'ı genel olarak kılıç dini olarak kabul etseler de; Müslümanlar da savaş başarılarını dinlerinin üstünlüğünün kanıtı olarak seve seve kabul ederler; barışçıl anlamda dine döndürme ve ikna etme aynı Hıristiyanlıkta olduğu gibi büyük bir rol oynamıştır.[28]

Müslüman, bir noktada bugünün Batılı insanından özlü bir farklılık gösterir: bu da ruhsal yapısının ortaçağın kapalı teolojik çıkar çevresine sıkışmış olmasıdır. Yüzyıllardan beri her türlü farklı düşünsel uğraşıya kapalı olmasından dolayı düşünsel tatmini, ruhsal teselliyi ve değeri yalnızca dinde bulmaktadır. Avrupa kentsel yaşamı binbir türlü derdi, sevinci ve renkliliğiyle insan aktivitesine yeni boyutlar kazandırırken, büyük bir çoğunlukla tarımsal işlerle uğraşan Müslümanların beyinsel işlevleri, hayalgücü ve bilgisi genel olarak kendisinin ve öncellerinin yüzyıllar boyunca öğrendikleri ve uyguladıklarına yönelmiştir. Köylü ya da kasabalı insanın ilgi alanı kentli insan karşısında ne oranda sınırlandırılmış bir hale geliyorsa, düşünsel trafikten uzaklaşmış Müslüman Doğu'nun düşünce dünyası da aynı oranda neredeyse sadece teolojik alana sıkışmış kalmıştır.

Bugün Kahire'de Ezhar medresesi yayınları arasında çıkan resmî dergi sürekli olarak belirli bir ilacın uygulanmasının, ya da herhangi bir sanayi işletmesinin, ya da moda giysilerin giyilmesinin veya belirli bir kitabın okunmasının vs. Müslüman şer'î hukukuna göre izin verilebilir veya verilemez olduğu konusunda soru soranları aydınlatan kararlar (*fetva*) yayınlamaktadır. İslâm yasaları insan hayatının her işlevine yayılmakta ve onu ciddi bir şekilde kurallara bağlamaktadır –ama bunun için İslâm dinini sorumlu tutamayız, zira İslâm'ın görevi ve büyük kültür misyonu tam olarak koyu ortaçağda sistemli bir yönlendirmeyle bilinçsizlere, yıkanmayı bilmeyen, ahlâklı bir şekilde aile kurmayı bilmeyen, adaletleri kabagüç ve kültürü değersiz bir hayat olan yoldan çıkmışlara hizmet etmekti. Oysa profesyonel çıkarlarla XX. yüzyılda bile X. yüzyıl bilimiyle ve araçlarıyla insanları yönlendirmek isteyen ve İslâm dininin insan için varolduğunu, insanın din için varolmadığını dikkate almak istemeyenleri bunun sorumlusu sayabiliriz.

Müslüman bir insan tek bir namaz vaktini bile geciktiremez ve her ne kadar "*Kur'ân*'ı" ezbere bilse de, içtenlikle dinlediği kutsal melodilerden başka bir şey duymaz ve her defasında kendinden geçer. Avrupa'da hiçbir beste etki olarak *Kur'ân*'ın resitasyonuna yaklaşamaz. Her hali vakti yerinde Müslüman Cuma günleri evine bir resitatör davet eder ve günlük işlerini yoluna koyarken bu ilginç, yavaş tempolu şarkıya dikkatini verir; satır satır kutsal metni söylerler ve avuçlarını yüzlerine dayayarak, vücutlarını mest içerisinde sallarlar. Ramazan ayında, oruç zamanı

26 **Malayca>Almanca,** Aklını kaybetmiş gibi oraya buraya koşan ve yoluna çıkanları katleden akıl hastası. (çev.)

27 Mehdi ayaklanması 1881-1898'de Sudan'da meydana gelmiştir.

28 İslâm adına fethedilen ülkelerde Cuma günkü öğlen namazı sırasında imam konuşmasını mihrabda elinde kılıç olduğu halde yapmaktadır.

güneş batıncaya kadar her gün dua okurlar ve bir ay içerisinde Kitap'ı bitirirler. Resitatörlerin coşkunluk veren şarkısını ve hazır bulunanların mestini izleyen kişi kendisi de büyülenmiş gibi her tür dünyevi düşünceden, uğraşıdan ve davranıştan uzak olan o atmosfere girer. Ortaçağ dervişleri ve dindar kişileri bu kutsal atmosfer içerisinde yaşamışlardır. Beethoven *Missa Solemnis*'i bestelediği zaman bu kutsal atmosfere bırakmıştı benliğini. Ama onun için birçok başka problem de ortaya çıkmıştır ve o problemleri besteleriyle tek tek çözümlemiştir. Müslüman kişi duygu ve düşüncelerini her türlü farklı etkiye kapatmıştı. İslâm'ın ruhsal ve duygusal dünyasında katılaşmasının nedeni bir din olarak İslâm'da değil Müslümanlar'ın ruhunda gizlidir ve onları ağır bir yük gibi Hıristiyanlarla yaptıkları yarışta engellemektedir. Hıristiyan insan dininin en önemli öğretisini bile öyle ince eleyip sık dokuyan bir dikkatle yerine getirmemektedir, oysa Müslümanlar dinlerinin en ufak ayrıntısını bile göz önünde tutmaktadırlar.

Müslümanların gözünde İslâm hukukunun bazı kısımlarının delinmesi tümünün reddedilmesi anlamına gelmektedir (bu ortodoks düşüncedir) ve birçok komik anekdot gerçek dine inananın davranışını Avrupaî yenileştirmeler karşısında gülünç duruma soktuğunu göstermektedir. Hindistan'da bir din adamı Müslüman olduğumu uzun, ayaklarıma kadar inen bir pantolon giydiğim ve bıyığımı tıraş ettiğim için reddetmişti. Sakal bırakan, ama bıyığını kesen Peygamber'e atıfta bulunduğumda bilgin topluluğunun geleneklerde söz konusu olan sözcüklerin düz tıraş etmeyi mi, kırpmayı mı, yoksa sadece hafifçe kesmeyi mi ifade ettiğini karara bağlaması gerekmişti.

Sadece çağının en keskin zekâlı düşünürü olmakla kalmayıp, düşüncesi yüzyıllar sonra bile karanlıkları aydınlatmış olan İslâm'ın büyük imamı Gazzâlî[29] böyle ufak ayrıntıları büyük bir dikkatle izlemiş ve yerine getirmiştir, çünkü onun düşüncesine göre bu ufak ayrıntıların ihmal edilmesi dini bozar, ayrıca din, hukuk ve yasa hayatındaki zorunlu dikkati tahrip eder.

Ortaçağ'ın kapalı düşünsel yapısında insanî individualizm, önünde her türlü canlının eğilmek zorunda kaldığı düşünceyi sadece tahrip edici bir şekilde etkilemiştir. Müslüman insan kendi çağıyla tamamıyla uyum içerisinde olan bu ortaçağ dünyagörüşünde kalmıştır, ama şimdi sanki geç kalmış bir yolcu gibi zamanın büyük bir hızla hareket eden arabasının ardından bakakalmıştır. Müslüman insan, *quod Deo et quod Caesari*[30] hukuk ayrılığı ilkesini tanımamaktadır, Müslüman insan uzlaşmayı[31] tanımamaktadır. Eğer Avrupalılar Hıristiyan öğretiyi kelimesi kelimesine yerine getirecek olsalardı, bugünkü Avrupa'nın hali ne olurdu acaba?!

Mısırlı Müslüman Bir Kadın

II

Doğu insanı ortaçağ sonunda Avrupalı karşısında iktisadî-coğrafî olarak dezavantajlı duruma geçmiştir. Doğulu insanın ruhsal dünyasında özgürlük ateşi sönmüştür ve bilginlerin, büyük öncellerinin hukuksal düşünceleri üzerinde tekrar tekrar düşünmelerine ve her var olan şeyi kutsal ve dokunulmaz saymalarına razıdır. Emir komuta sistemi yönetimde aynı şekilde *noli me tangere*[32] ilkesi üzerine kurulmuştur ve İslâm kelimenin gerçek anlamında sadece din değil, dinî temel üzerine kurulu devlet ve onun gelişimidir –ilk yüzyıllardan sonra bundan bahsedilebilirse de, bu durum devlet biçimiyle uyum göstermektedir. İslâm tarihinde din ve politika birbirinden ayrılamaz, hattâ formel mantık araçlarını da politikanın hizmetine sunmuşlardır. Farklı bir gökyüzü altında ve farklı bir tarihsel çevrede insanın ruhu İslâm'ın öğretilerine farklı bir biçimde tepki gösterirdi. Yeniçağ, Hıristiyan ortaçağ dogmatiğini keşifleri ve coğrafi sınırlarının yayılması süresince başka bir şekilde yorumlamıştır. Gibbon[33]'un sözlerine göre eğer İslâm fe-

29 Gazzâlî İslâm'ın en önde gelen filozofudur ve XI-XII. yüzyıllarında yaşamıştır.

30 Birçok yerde anılan bir Kitab-ı Mukaddes deyimi, anlamı şöyledir: Tanrı'nınkini Tanrı'ya, Sezar'ınkini Sezar'a ver.

31 Uzlaşmayı Hindu dunyagöruşü de tanımamaktadır: zorunluluğu kesinlikle yerine getirmek gerekir. Bu konudaki şu kitabıma bakınız: **Hindistan'ın Aydınlığı** (Mahatma Gandhi). Bp. 1943. 103. sayfa.

32 Bana dokunma! Bu sözleri yeniden dirilen İsa Maria Magdele'ya soylemektedir. (Johannes İncili 20.7.)

33 Edward Gibbon (1737-1794) İngiliz tarih yazarı.

tihleri İspanya'da durmuş olmasaydı ve daha ilerilere yayılsaydı belki de bugün İngiltere'de Arapça konuşuluyor olacaktı, hattâ o zaman rönesans, gökyüzü altındaki iki kültürde, Latin-Hıristiyan ve Arap-Müslüman kültüründe çiçeklenmiş olurdu. Ama rönesans Avrupa'da İslâm'a rastlayamamıştır. İspanyol-Mağrib hükümdarları yüzyıllarca birbirleriyle yarış etmişler ve karşılarına birlik içerisinde çıkan Avrupa Hıristiyan milli özbilinciyle hareket eden İspanyollar karşısında politik bir birlik yaratmamışlardır. Stratejik olarak dezavantajlı bir durumdaydılar, İslâm dünyası onlarla ilgilenmemiş, hattâ rakiplerinden kurtuldukları için birçok kişi sevinmiştir.

Aynı zamanda Doğu Avrupa'da Türk Müslümanlar büyük bölgeler fethetmişlerdir, ama bu fetihler kalıcı olamazdı, çünkü ekonomik ve kültürel gelişimle desteklenmemiştir.

Avrupa'da reformasyonun yol açtığı din savaşlarının ardından ulus düşüncesi ve ulus devlet güçlenmiştir; İslâm dünyasının teşkilatı ise iktidar çıkarları halk özgürlüğüyle ve halkın geniş bir kitlesinin toplumsal hayatla bütünleşmesiyle çelişen teolojik otokrasiye kalmıştır. XIX. yüzyıl başında Türk hâkimiyeti altına giren Mısır'ın, Fransız işgaline kadar tarihi yoktu. Nubar Paşa XIX. yüzyıl ortalarında Mısır belgelerine dayanarak Mısır halkının tarihini yazmak istemiş, ama Memlük beylerinin birbiriyle didişmelerinin dışında hiçbir olumlu gelişmeye, ilerlemeye ya da değişime rastlamamıştır. Suriye'de ve Mezopotamya'da da durum aynıydı. Doğu'da halk kişisel ihtirasların oyuncağı olurken Avrupa'da güçlü kişilikler halkın yeteneklerini, düşünsel uyanışını devletlerinin kurulması doğrultusunda kullanmışlardır. Dünya ticaretinin okyanuslara yayılması sonraları Doğulu halkları çağdaş olmayan, uyumdan yoksun düşünce biçimiyle artık asla içinden çıkamayacakları hammadde nakli yapılan sömürgeler düzeyine indirmiştir. Tarihte rastlantısal bir biçimde ortaya çıkan büyük kişilikler kaynayan gökyüzüne sıkışmış İslâm dünyasında garip bir biçimde ortaya çıkmamıştır ve beşyüz yıldan beri bu coğrafi bölge tek bir kültürel oluşum gösterememiştir. Süleyman gibi büyük fatihleri olmuştur, ama bu, dinî savaşta işgal edilen Avrupa karşısında sadece savaş alanında gerçekleşebilmiştir, kültürün diğer alanlarında geri kalmış halkına gelişimi garanti edememiştir. Avrupa'nın büyük güçlerinin varlığını ekonomik emperyalizm[34] garanti altına alırken devasa imparatorluğunu kendi kişiliği bir arada tutmuştur. Akbar[35] Hindistan'da Hıristiyan, Müslüman ve Hindu dininin birleştiği bir Pan-Hindistan sinkretizmini yaratmaya çabalamıştır ve bununla büyük Hindistan İmparatorluğu'nun temelini atmaktadır. Doğu'nun en büyük Muslüman hükümdarı oydu ve her ne kadar okuma-yazma bilmese de[36] ateşli bir zekâ olarak kendini göstermiştir, ama o ve sülalesi korkutulan halk üzerinde işgalci serhat beylerinin hüküm sürdüğü Hindistan tarihinde sadece parlayan bir epizod olmuştur. Korkutulan halk ise birbirleriyle vergi yüzünden mücadele eden küçük krallar ve hükümdarların arması altında solgunlaşmıştır.

Müslüman ruhun yorgun düşmesi Doğu dillerinin karakterini de büyük oranda belirlemektedir. Bütün Sami dilleri arasında Arap dili antik tipe en yakın olanıdır ve form zenginliği yanında kelime haznesinde olağanüstü bir şekilde tekyanlı bir gelişme göstermektedir. Daha, belirli kültür kavramları için kelimeleri yokken çöl hayatının en ayrıntılı anlarını bile dilsel olarak yansıtabilmişlerdir. Arap sözlük yazarları deve, at, kılıç, mızrak vs. için Arapça'da kaç kelime olduğunu övünerek zikrederler, ama bu sözcüklerin büyük bir bölümü iyelik belirten adıldır. Arap dilinin kendine özgülüğü ve başlıca zorluğu sözcüklerin büyük sayıda olmasından değil de, diğer dillerde birleşik sözcüklerle ya da tarifle belirli kavramlar ifade edilirken Araplar'ın söz konusu kavramları özellikle bu amaca yönelik, kökü bu türetilmiş anlamla hiçbir şekilde ilişki içerisinde olmayan sözcükle ifade etmesindedir. Belki de etimolojik olarak söz konusu kökle hiçbir ilişkisi yoktur; sözlük yazarları sözlüğü böyle düzenlemişlerdir ve birçok bölgesel kelimeyi birbiriyle kaynaştırıp edebî dile katmışlardır. Arap kültürünün doruk noktasında doğa ve filoloji bilimleri aynı şekilde gelişmiştir, ama daha sonraları doğa bilimsel düşünce filolojik çalışmaların gerisinde kalmıştır ve bellemeye yönlendiren disiplin düşünmeye olan eğilimi öldürmüştür. Arap İmparatorluğu'nda daha XIII. yüzyılda gözlem ve deneyler üzerine kurulu doğa bilimleri duraklar; işleyen, yorumlayan, eskiyle yaşayan filoloji yaşamını sürdürür. Arap dili ve edebiyatı öğrenim görmüşlerin diğer bilimlere karşı olan hislerini kaybettikleri zaman bile kendisine olan ilgiyi korumuştur, ama bu ilgi yeni edebi eserlerin yaratılmasına yeni bir soluk vermeden sadece ölü malzemenin filolojik olarak anlaşılmasına yönelmiştir. Eğitimli bir Arap'ın eski edebiyatı anlaması için birçok yorum gerekmişti, çünkü bu olmaksızın hiç kimse ayrıntılı an-

34 "Ekonomik emperyalizm" ile ekonomik amaçlı fetih çabalarını, fetihleri anlamaktadır.

35 Akbar, Hindistan Moğol hanedanı üyesidir; 1556-1605 arasında hüküm sürmüştür.

36 Okuma-yazma bilmek dahilik anlamına gelmemektedir. Muhammed peygamber, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu Osman, Moğol İmparatoru Akbar ve yeni Mısır'ın yaratıcısı Muhammed Ali okuma-yazma bilmemekteydiler.

lamlar ifade eden kelimeleri, yer isimlerini ve göndermeleri anlamamaktaydı. Eski Arap şiirini Arap insanı sözlük ve açıklama olmaksızın sanki tamamen yabancı bir dilden okuyormuş gibi az anlayabiliyordu. En ünlü dilcilerinin bile her tür kelimeyi ezbere bildiklerini öne sürmemişlerdir. Şiir okumanın Avrupa'da bizim tanıdığımız ve vurgunun tüm şiirin harmonik birliğinde, anlamın spontane dışavurumunda olduğu o zevk alış Doğu'da genellik kazanmamıştır. Doğu insanı üstü örtülü, kurnazca çözümlenebilen dolu dolu ifadelerle güzellik bulmaktadır ve şiir sanatının öylesine inciler gizlemesi gerekir ki, bunları sadece bir dalgıç büyük bir güçlükle su yüzüne çıkarabilir. Arap dili ise yukarıda çerçevelendirilen özelliğiyle Doğulu insanın ayrıntılı bilmecelere merakını mükemmel bir şekilde tatmin etmektedir. Biz Avrupalılar eski Arap şiirinde gerçek sanat eserinin zevkinden çok ilginç dilbilimsel gizler buluruz.[37]

Dilleri Arapça olmayan Müslüman halkları *Kur'ân* dili o denli kendine bağlamıştır ki orijinal kelime hazinelerinin büyük bir kısmını Arapça kelimelerle değiştirmişler ve dillerini Arapça'laştırmışlardır. İlk önce Farslar, çünkü bunlar İslâm'ı benimseyen ilk Arap olmayan halktı, daha sonra büyük miktardaki Arapça sözcük yanında çok sayıda Farsça unsuru da dillerine ekleyen Türkler ve Hindistan'a sokulan fetihçiler.

Türk edebiyatı büyük bir sadakatle büyük Fars üstadlarını taklit etmiştir, her ne kadar şiir ölçüsü bu yapay zorlamayı belirli sınırlara sokmuşsa da şiir dilini harmonik Farsça sözcüklerle doldurmuşlardır, düzyazıda ise birçok Türk yazarının eserini anlaşılmaz bir karmaşaya sokan bilgiçliğin başıbozuk biçimi serbestçe çoğalmıştır. Urdu dili de aşağı yukarı böyledir; bu dilde de yazarların yüzyıllık bir zevkin zorunlu kıldığı kesin formları izlemeleri gerekmişti. Urdu düzyazısı öylesine mecazî anlatımlarla yüklüydü ki sıklıkla 10-15 satırda ancak birkaç anlamlı sözcük vardı. Bu tuhaf moda büyük bir oranda anlamsız karmaşıklığa alışmış Hindistanlı Müslüman'ın yavaş yavaş düşünceye ve güzel şiir eserlerinin takdirine olan hissini kaybetmesine neden olmuştur. XVII-XVIII. yüzyılda Avrupa'da Shakespeare'den Goethe'ye her halk ulusal dilde şiir eserlerini halk için yaratırken, hattâ eski Doğu edebiyatının şaheserlerini de çeviri yoluyla ortak hazinelerine katarken sağlıklı edebiyatı aşağı görmüşlerdir.

Mekkeli Köle Bir Kız (19. yüzyıl)

Halk içerisindeki büyük bir kitle okuma-yazma bilmiyordu ve eğitimlilerin karmaşık dilini anlamıyordu bile. Bir Fars, Hintli ya da Türk'ün kendi edebi veya bilimsel dilini anlayabilmesi için öyle bir dilbilimsel eğitimi özümsemesi gerekiyordu ki bu, bugün üniversitelerde elde edilmektedir, hattâ Araplar'ın bile edebiyat dilini ayrıca öğrenmeleri gerekmişti, çünkü büyük Arap imparatorluğunun her yöresinde klasik Arapça'dan oldukça farklılık gösteren halkın kullandığı diyalektlerde konuşulmaktaydı. Duyguda ve kültürde yabancı olan yönetici sınıf *plebs kontribuens*[38]'in cahilliğini hoşgörmüştür. XIII. yüzyıldan başlayarak Müslüman dünyasında artık ırk olarak da farklılık gösteren bir yönetici sınıf önemli yerleri doldurmuştu: Osmanlı Türkleri'nin devşirilen Hıristiyan çocuklarından yetiştirilen beyleri, Mısırlı Çerkes ve Türk Memlükler ve İran'da Tatarlar. Bunlar kendilerini dil olarak da halktan uzak tutmuşlardır. Osmanlı dili yapay bir karmaşaya dönüşmüştür; Türk hâkimiyeti altındaki Mısır'da ve Suriye'de Arap dili sefil bir kader içerisinde kıvranan *fellah*'ların fakir mutfak dili düzeyine inmiştir. Azhar medresesi şeyhleri klasik Arap dilini az çok biliyor ve konuşuyordu; Araplar'ı aşağı gören yönetici sınıf ise Türkçe konuşuyordu. El-Azhar şeyhleri ise teolojik el-kitapları ve birkaç eski şiir cildi dışında oldukça az şeyle ilgilendiler. Arap edebiyatının sadece sürekliliği sona ermekle kalmadı geçmiş de kapanmış bir kitap haline geldi. Halk edebiyatıyla hiç kimse ilgilenmedi, bu sadece köylülerin eğlencesine hizmet etti, yönetici sınıf için atama yazarların ürettikleri ise edebiyat ya da bilim olarak adlandırılamaz.

37 Arapça **sük** kelimesinin anlamı için tesadüfen bir araya getirilmiş birkaç örnek: sözlükte **şarra** kökü altında şu anlamları okuyabiliriz: bağırmak, gıcırdamak, uğuldamak, ilerlemek, birini sıkıştırmak, yayılarak oturmak, koşmak, sadık kalmak, dar olmak, keskin soğuk, aşırı sıcak, savaş, gürültü, grup, torba, başak çelengi, büyük ağaç, susuzluk, ihtiyaç, bekâr erkek, suyun ulaşamadığı yükselti, çekirge, dayanıklılık, fokurdamak, gümüş para, bağırsaklar. **Nakhaba** kökü: korkak, ısırmak, en iyilerini almak, övgü, kullanılmış.

38 Vergi veren halk.

Diline uygun olup olmadığına bakmaksızın tüm Müslüman halkların kabul ettiği Arap yazısı edebiyatla uğraşmayı olağanüstü derecede zorlaştırmıştır. Bu yazı, işaret-yazının süslü avantajını ondan çok daha ağır dezavantajlarıyla birlikte bünyesinde taşımaktadır. Vokalleri sadece yüzeysel olarak yansıtmaktadır ve öğrenimi için ayrı harflerden meydana gelen Latince karakterlerden daha uzun bir pratik gereklidir. Avrupa'da kitap basımı, daha sonra ulusal dillerin edebî araç haline gelmesi, dikkatlerini doğrudan dilsel zorlukların sınırlamadığı, dili düşüncelerinin ifadesi için sadece araç olarak gören daha çok sayıda insanı düşünsel işçiler kitlesi içerisine sokmuştur. Bu alanda da Avrupa düşünsel ürünlerini Doğulu, formlara bağlı edebî zevk karşısında özgür düşünce karakterize etmektedir. Doğu edebiyatlarında büyük öncellerin kelime kullanımları, alegorileri ve yazınsal formları çaba gösteren ardıllar için örnek olarak hizmet etmiştir, ayrıca bunlardan uzaklaşmak kesin başarısızlık anlamına gelmiştir.

Ortaçağ'dan sonrakı Doğulu yazarlar yeteneklerini doğa ve benlikleri arasındaki ilişkinin edebî forma katılmasına yöneltmemişler, bunun yerine kendi düşüncelerini ya da eskilerin zaten bıktırıcı bir şekilde tekrarlanmış düşüncelerini eğitimlilerin aşırı muhafazakâr zevklerine göre, kabul görmüş ifade biçimleriyle ifade etmeye çabalamışlardır. Doğu edebiyatları yeni bir şey söylemeyen formlar içerisinde hareket etmektedir: gece kelebeği sevgilisinin benliğinde ölümünü bulmak için binlerce Fars ve Türk şairinin kaleminde kandil ateşi etrafında uçuşmaktadır; Araplar kendi dağınık, kimi zaman dolu dolu tasvir eden, kimi zaman yapay bir canlılığı olan ve aralarında sadece şurada burada birkaç derin anlamlı dizenin parıldadığı boş laflar içeren *kasideyle* bin yıl boyunca uğraşmışlardır. Doğunun lirik şiirinde biz Avrupalılar lirizmin en önemli etkenini, bireysel duyguları bulamıyoruz, melodilerinden *evrensel* kanayan kalp iniltileri duyuyoruz.

Doğu edebiyatına ilişkin olarak Doğu daha bir çizgi üzerinde yaşamaya devam ederken Ortaçağ'dan beri Avrupa ruhunun bireyselleştiği belirlemesi doğrudur: var olan şeyi daha iyi bir şekilde tanımak, üzerinde çalışmak ve içerisinde kaybolmak istemiştir. Doğu için dünya tarihi bitmişliği ifade etmiştir, Avrupalı için ise yenilenmeyi; Doğulu insan dindardır, çünkü vahiyde sonsuz ve değiştirilemez bir yasa görmektedir, Avrupalı insan ise sembol.

Genel miskinlik Doğu'da halkın karakterini de etkilemiştir. Avrupalı insan Müslüman ülkelerde güvenilirsizliğin, belirsizliğin ve vicdansız ertelemelerin öyle formlarıyla karşılaşmaktadır, ki eğer orada yaşamak istiyorsa bu ahlâkî atmosfere ayrıca uyum sağlamak zorundadır. Maddî ve manevî olarak gerçek bir kölelik uygulayan yönetim orta sınıftan küstah gammazları, alt sınıftan ise paryaları yetiştirmiştir. Sefalet ve görüntüsel refah halk içerisinde bir yandan köle ruhunu, diğer yandan hainliği geliştirmiştir. Yolsuzlukların Doğu'da önemli politik olaylarda büyük rolü olmuştur. Türk, Hint ve Mısırlı vezirler para için hükümdarlarını elevermişlerdir ve Avrupalılar'ın büyük savaş başarıları Rus-Türk, İngiliz-Hint ve Mısır savaş meydanlarında büyük bir oranda ihanetin bir sonucuydu. İslâm, mütevaziliği ve dürüstlüğü öylesine derin bir inanmışlıkla ilan etmektedir ve öylesine sert ahlâki ölçütler düzenlemiştir ki, Müslümanlar arasında sadece küçük bir kitle cennet bahçesini umut edebilir. İnsanın şeytanî doğası bu noktada da kendini dinin yüce öğretilerinden öteye yerleştirmiştir. Sözümona aydınlar güçlerini kurnazlıklara harcamaktadırlar. Gerikalmışlık sonucu yaygınlaşan hastalıklar (sıtma) sadece vücudu değil, ruh gücünü de tahrip etmiştir, sefalet içindeki halk kaçışı mistisizmde ve farklı bir obskurantizmde aramaktadır ve sıklıkla hayatını ayakta tuttuğu tek silahı sahte kutsallıktır. Karakterin tahrip olması, bencilliğin öne çıkması, ahlâki eğitimin ihmal edilmesi ve bütün bunların zararlı sonuçları sadece çağın ruhunu zayıflatmakla kalmamakta ardılları da etkilemektedir, aynı zamanda ırkın ahlâkî ve düşünsel yeteneğini de değiştirmektedir. Bu yüzden geçmişte güçlü halkların nasıl zayıfladıklarını ve çöktüklerini, diğerlerinin ise bilinçli bir yönetimle nasıl güçlendiklerini görmekteyiz. Halkın eğitimi kelimenin tam anlamıyla en etkili tarihsel faktörlerden biridir. İslâm'ın dinî ve ahlâkî öğretilerini sultanlar hayata geçirememişlerdir. Doğu hükümdarı pratikte (şer'î hukuk anlamında olmasa bile) ülkesinin tüm mallarının ve nüfusunun hayatının koşulsuz efendisi ve sahibiydi. Türk sultanı tebaasını *kul* kelimesiyle nitelemiştir ve XIX. yüzyıl ortasında bile Hidiv İsmail[39] devletin malı ve gelirinin onun kendi malları ve gelirleriyle aynı olmadığını anlayamamıştır. Gerçekten dindar Müslüman ekonomik ve ahlâkî yağmaya tiksintiyle yüz çevirmiştir ve dünyevî hayatın faniliğini, boşunalığını sadece mistik ozan Ömer Hayyam şiirselleştirmemiştir. Dünyevî hayata yüz çeviriş ve vaz geçiş, dinî derinleşme ve mistisizm halkın özbilincini uyandıracağı yerde sultanlara, beylere ve emirlerin bencil boyutlardaki haddini bilmezliklerine zemin hazırlamıştır.

(Devam Edecek)

39 Hidiv İsmail 1867-79 arasında Mısır'ın kral naibiydi.

"Pazar Ola Kitapçıbaşılar!"

İstanbul'un 70-80 yıl öncesinde yaşamış Pazarola Hasan Bey'in ünlü sözüyle, herbiri kendince birer "kitapçıbaşı" olan sahaflara seslenerek başladım bu yazıya: Pazar Ola kitapçıbaşılar! Sonbaharın bitimini ve kışın ilk belirtilerini hissettiğim günlerde başlaması gerekirken 1996'ya sarkan İstanbul kitap müzayedeleri hızlı bir tempoyla açıldı.Sahaf dükkânlarını, belli semtlerde oluşan merkezlere göre sıralasak bile, hepsini bir çırpıda sayamayız. Daha doğrusu ben kendi adıma konuşayım sayamam. Bu bolluk içinde belli bir hareketlenmenin oluşmasını da doğal karşılamak gerekir.

10 yıla yaklaşan geçmişi ile İstanbul sahafları arasında önemli bir yere sahip olan Beyoğlu Aslıhan Gnbu, geçen yıl başlattıkları müzayedenin ikincisini 7 Ocak 1996'da han koridorunda gerçekleştirdiler. Müzayedeye konulan ve büyük çoğunluğu kitap olan 300 sıra sayısı altındaki 400 kadar basılı belge, gazeteci-yazar ve yılların sahafı Ergun Hiçyılmaz yönetiminde satışa sunuldu. Müzayedenin "Kitap Kurtlarının Çekişme Kataloğu" adı altında ve Halil Bingöl tarafından hazırlanan listesi gününden önce ilgililere ulaştırılmıştı. Açılış fiyatlarının fazla olmaması ve aşırı bir yükselmenin yaşanmaması biz orta halli meraklılar için bulunmaz bir fırsattı. Öyle de oldu. Her ilgi alanından meraklı ve araştırmacıya hitap eden bence ilginç kitaplar ve çekiç fiyatları şöyleydi: Halkevleri döneminin önemli derlemelerinden, Sait Uğur'un üç ciltlik *İçel Folkloru* (1947-1948) 4,5 milyona; *Balık ve Balıkçılık* (1915) adıyla yayımlanan Türkçesi Karakin Deveciyan'ın ve her zaman aranılan, müzayedelerde ilgi gören *Péche et Pécheries en Turquie* (1926) adlı eseri 6 milyon 250 bine; Hayrettin Çetinkol ve arkadaşlarının hazırladığı *Türk Ticaret Rehberi ve Adres Kitabı* (1944-1945) 7 milyon 500 bine; Plevne'de (Bulgaristan) yayınlanan *Mücadele* gazetesinin (1926) 6 sayısı 3 milyona; İhtifalci Mehmed Ziya Bey'i kaynak sayılan eseri iki ciltlik *İstanbul ve Boğaziçi* (1920-1928) 8 milyona; Malik Aksel'in, önemini bugün de koruyan iki kitabı *Anadolu Halk Resmi* (1960) ile *Türklerde Dinî Resimler* (1967) 3,5 milyona; Emin Cenkmen'in piyasada fazla rastlanılmayan kaynak eseri *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri* (1948) 4 milyona; 1930'lu yılların adlarıyla da dikkati çeken ve dönemine göre dekolte mizah gazetelerinden *Bıldırcın*'ın 62 sayılık koleksiyonu 20 milyon 500 bine; *Çapkın Kız*'ın 7 sayfalık koleksiyonu 6 milyon 500 bine; *Piliç*'in 19 sayılık koleksiyonu 6 milyon 500 bine alıcı buldu. Aslıhan çekişmelerinin sürmesini dilerken kış günleri içinde davete icabet edenlerin üşütülmeyeceği mekânlar hazırlanmasını da bekliyorum.

1996'nın ikinci müzayedesini Librairie de Péra gerçekleştirdi. Çeşitli nedenlerle birkaç kez ertelenen "XVII. Antika Kitap Müzayedesi" 11 Şubat 1996'da Pera Palas Oteli'nde yapıldı. müzayedede antika ve nadir kitaplar yanında gravürler, haritalar, fotoğraflar, resimler de satışa sunuldu. Müzayedede ünlü mimar Vedat Tek Koleksiyonu'ndan oluşan parçalara ağırlık verilmiş olması, her zamankinden farklı bir müşteri topluluğunun da âşina yüzler arasına katılmasına yol açmıştı. Satışa sunulan 156 sı-

Kadıköy Nümismatik

Kitap, Kartpostal, Döküman, Obje müzayedesi

Kınalızade Ali Efendi'nin Kitab-ıAlâ'î

19. yüzyıl Avrupa mimarlığının temel kitaplarından biri olan César Daly'nin L'Architecture Privée au XIX me Siécle sou Napoléon III. Nouvelles Maisons de Paris et des Environs

açarak 200 milyona; Mustafa Galib'in *Fahişeler Hayatı ve Redaet-i Ahlâkiyye* (1922) adlı 75 sayfalık kitabı 5 milyona; ilk İstanbul Borsası'nı betimleyen ve The Graphic gazetesinden alınma gravür 42 milyona; Âsaf Hâlet Çelebi'nin, içinde Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun bir deseni de bulunan "el yazısı şiir defteri", matbu kitabıyla birlikte 32 milyona; 1927-1941 yılları arasında yayımlanan altı adet eski "İstanbul Telefon Rehberi" 33 milyona; mühendishane Başhocası İshak Efendi'nin dört ciltlik *Mecmua-i Ulûm-i Riyaziye* (1831-1834) adlı nâdir eseri 50 milyona alıcı buldu. 220 milyona açılan yazma Kur'an-ı Kerim ile 476 milyona açılan, Osmanlı İmparatorluğun'da Yahudilerce kurulan ilk matbaada basılmış *Midraş Tehillim* (1512) adlı eser alıcı bulamadı.

ra sayısı altındaki 247 parçanın çoğu satılırken ilginç gelişmeler ve fiyat yükselmeleri yaşanıldı. 14. yüzyıl şairlerinden Ahmedî'ye ait 1491 tarihli *İskendernâme* yazması 165 milyona; Nureddin Rüştü Büngülzün *Eski Eserler Ansiklopedisi* (1939) 11 milyona; César Daly'nin *L'Architecture Privée au XIX me Siécle sou Napoléon III. Nouvelles Maisons de Paris et des Environs* (1864) adlı üç ciltlik eseri 140 milyona; Albert Gabriel'in Bursa mimarî anıtlarını ölümsüzleştiren iki ciltlik *Une Capitale Turque Brousse Bursa* (1958) adlı eseri 55 milyona; Kâtip Çelebi'nin İbrahim Müteferrika Matbaası'nda basılan *Takvîmü't-Tevârih*'i (1733) 115 milyona; kınalızâde Ali Efendi'nin 1565 tarihli müellif hattı *Kitâb-ı Ahlâk-ı 'Alâî* yazması 300 milyona; Reşat Ekrem Koçu'nun "Gökpınar, Mehmed" maddesine kadar yayımlanmış onbir ciltlik *İstanbul Ansiklopedisi* (1958-1973) beklenmedik bir çekişmeye yol

Üçüncü müzayede şubat başından itibaren kendi kuralları içinde uygulamaya konuldu bile... Moda'nın eski sahaflarından Nilgün Özdemir ve eşi Kemal Özdemir (adını ve kendini gizleyen sahaf) İstanbul'da kendi icatları olan "yazılı müzayede"lerin altıncısı 2 Marta değin sürecek. Dağıtılan kataloğa göre 309 sıra sayısı altına 345 kitabın satışa sunulduğu müzayededeki kitaplar 1816-1993 yılları arasında basılmış. Açılış fiyatları ise 400 bin ile 120 milyon arasında değişiyor. Bu müzayedede ilgi duyan herkesin alabileceği kitaplar bulunduğu gibi varlıklı koleksiyonculara hitab edenler de var. Henüz sonuçlanmadığı için, yalnızca bazı kitapların açılış fiyatlarını veriyorum: Müzayedelerin gözde kitaplarından Edhem Paşa'nın *L'architecture Ottoman*'ı (1873) 120 milyona; Türk gezi edebiyatının en ünlü eseri 10 ciltlik *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (1898-1938) 30 milyona; müzayedelerde ilk kez görülen Alexandre M.

Beyoğlu Sahhafları Aslı Han Grubu

Kitap Kurtlarının Çekişme Kataloğu

Nadir Kitaplar

Türkçe, Osmanlıca ve Diğer Diğer Dillerde

Raymond'un *L'art Islamique en Orient'ı* 110 milyona; ilk ciddi ansiklopedilerimizden, Yağlıkçızâde Ahmed Rif'at Efendi'nin 7 ciltlik *Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye'si* (1882-1883)10 milyona; Alexandre Handjéri'nin 3 ciltlik *Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc* (1840-1841) adlı sözlüğü 35 milyona satışa sunulmuş bulunuyor. Meraklı ve alıcı olarak bu müzayede için sonuçların açıklanma biçimiyle ilgili olarak şunu öneriyorum: Kataloglarda kitaplara en yüksek teklifi yapanın saptanmasının kimlerin yapacağı önceden açıklanmalı, yazılı müzayedeye bu yönden de ciddiyet kazandırılmalıdır. En az üç kişiden oluşacak bu kurul teklifleri değerlendirmiş olacağından zihinlerdeki bilinmezlikler de ortadan kalkacaktır.

Kadıköy Nümizmatik'in "Kitap, Kartpostal, Döküman, Obje müzayedesi" 3 Mart günü saat 11'de Nippon Hotel'de yapılacak. Açılış fiyatları 200 bin ile 7,5 milyon arasında değişen 272 sıra sayısında 350'den fazla kitap'ın bulunduğu Kataloga göre 714 adet de obje satışa sunulacak. Herkese hitab eden bu mutevazi müzayedenin hoş bir yanı da bilinen ancak bulunamayan bazı küçük kitapları da ortaya çıkarabilmesidir. 10 ciltlik *Hammer Tarihi* 7,5 milyona; Ömer Kemal Ağar'ın *Tunceli Dersim Coğrafya kitabı* 600 bine; 1272 Hicrî tarihli *Coğrafya* kitabı 700 bine; Süleyman Faik'in *Rehber-i Derya* adlı eseri 700 bine; 1316-1321 tarihli Devlet Salnamelerinin her biri 3,5 milyona; Halûk Cillov'u *Denizli El Dokumacılığı* (1949) 500 bine; *1934 Bursa Yıllığı* 3,5 milyona; Necdet Sakaoğlu'nun *Divriği'de Ev Mimarisi* (1978) 500 bine; Nuri Pere'nin *Osmanlılarda madeni Para ve Madalya Kataloğu* 4,5 milyona satışa sunuluyor.

Librairie de Péra

Librairie de Péra XVIII. Antika Kitap Müzayedesi

Antika ve Nadir Kitaplar, Gravürler, Haritalar, Fotoğraflar,Resimler

Kadıköy'ün ilklerinden Café Sahaf'ta da esnaf arasında kapalı devre kitap müzayedeleri yapıldığını ve ileride meraklılara da açık tutulacağını haber almış bulunuyorum. Ayrıca satışa sunulan eserlerle ilgili bir liste ya da katalog hazırlanırsa iletişim ve geleceğe kalma bakımından yararlı olur düşüncesindeyim...

Kitap dostlarına ve kitap dostlarına dost olan sahaflara selâm olsun...

M. Sabri KOZ

19. yüzyılın başında Osmanlı kıyafetleri hakkında hazırlanmış bir kitap: The Costume of Turkey

Esseyid Elhac Mustafa Efendi'nin yazdığı nadir bir yazma Kur'an-ı Kerim

KİTABİYAT

İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu

ZEKİ ARIKAN

Mehmet Ali Kılıçbay, inanılması güç bir çabayla çağdaş Fransız tarihçiliğinin dikkate değer ürünlerini dilimize kazandırmıştır. Onun bu yoldaki verimli ve başarılı çalışmaları memnunluk vericidir. Dünün üniversite öğrencileri ancak Seignobos'un ve birkaç tarihçinin eserlerinin çevirilerine zar zor ulaşabiliyorlardı. Bugünkü üniversite gençliği Braudel, Duby, Pirenne, vb. gibi büyük tarihçilerin eserlerinin Türkçe çevirilerini kolaylıkla elde edebilmektedir. Bu olumlu katkıların tarihçiliğimizin geleceğine yeni ufuklar açacağına şüphe yoktur.

Kılıçbay'ın eserlerini dilimize çevirdiği Fransız tarihçileri arasında, adı İstanbul tarihiyle özdeşleşmiş bulunan Robert Mantran da bulunmaktadır. Bugün Fransa'da Türkoloji araştırmalarının "doyen"i olarak kabul edilen Prof. Mantran (doğ. 1917), İstanbul'un XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki sosyal, ekonomik ve kurumsal tarihini inceledikten sonra Türkiye ile ilgili yığınla araştırmaya imzasını atmıştır. Son olarak, Server Tanilli'nin Türkçe'ye çevirdiği *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Paris, Fayard, 1989) onun sorumluluğu altında hazırlanmış ve gün ışığına çıkmıştır. Kılıçbay önce Enver Özcan'la birlikte Mantran'ın *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* (Ankara, Verso, 1986, TTK, 1990)'unu, sonra da *XVI ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat* (İstanbul, Eren, 1991)'ını dilimize çevirmiştir. Kılıçbay'ın Mantran'dan yaptığı üçüncü bir çeviri, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu* başlığını taşımaktadır. Bu derleme, Prof. Mantran'ın İstanbul, Osmanlı-Avrupa ticareti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap ülkeleriyle ilişkileri üzerine yaptığı araştırmaların bir bileşkesini oluşturmaktadır. Derlemenin sonunda, seçilen makalelerin daha önce nerede yayınlandığı gösterilmiştir (s. 232-233). Kılıçbay, önsözünde bu makalelerin önemini şöyle belirtmektedir (s. 9): ".. Osmanlı tarihi konusunda şimdiye kadar gösterilen çabalarda halka yer verilmemiştir. Oysa iktisat ve toplumdan söz etmeden, halktan bahsetmek mümkün değildir. Mantran'ın burada sunduğumuz makaleleri Osmanlı tarihinin ekonomik ve toplumsal boyutuna, dolayısıyla insana ağırlık vermektedir."

Dört makaleyi kapsayan ilk bölüm İstanbul'a ayrılmış bulunmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi İstanbul, sayın profesörün yaşamında oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Hay-

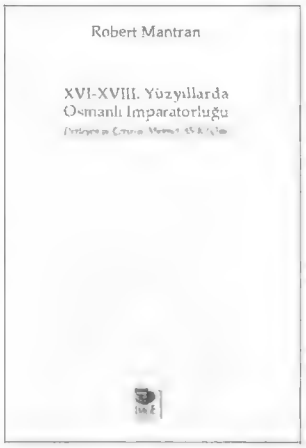

Robert Mantran

XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu

Düzenleyen ve Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

İmge Kitabevi, İstanbul 1995, 234 s.

Prof. Dr. Zeki Arıkan, Ege Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesidir

Benoit'nın eski bir İstanbul gravürü

darpaşa Garı'nda trenden indiği zaman ilk kez gördüğü bu eski Osmanlı başkenti onu neredeyse büyülemiş ve bu hayranlık bilimsel bir meraka dönüşerek ortaya yukarıda belirtilen anıtsal bir eser çıkmıştır. Bu temel çalışmayı diğer araştırmalar izlemiştir ki bunlardan dördü sözkonusu derlemeye alınmıştır.

Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi açısından Osmanlı arşiv kaynaklarının öneminin vurgulandığı ilk makalede, İstanbul'da yiyecek ve eşya fiyatlarını belirleyen, çarşı pazar akışını düzenleyen 1501 tarihli ihtisap kanunnamesi ele alınıp değerlendirilmiş ve bu belgenin metni verilmiştir (s. 13-37). "XVII. yüzyıl İstanbul ihtisabına ilişkin bir belge" (s. 39-58) son derece ilgi çekicidir. 1683-84 (1093-1096) tarihini taşıyan bu belge, on beş kola, yani vergi bölgesine ayrılan İstanbul'un ihtisap mukataalarının nasıl toplandığı sorusuna da açıklık getirmektedir. Şehrin XVII. yüzyılın sonlarındaki topografyası için de büyük bir değer taşıyan bu belge, ayrıntılı açıklamalarla bir başka araştırmanın da kaynağını oluşturmuştur.[1]

Kahvenin Kanuni zamanında İstanbul'a nasıl girdiğini ve buna bağlı olarak kahvehanelerin nasıl çoğaldığını ele alan üçüncü makale, bu önemli içeceğin zamanla büyük bir ticaret konusu haline geldiği üzerinde durmaktadır. Kahvenin XVII. yüzyılda Türkiye'den Avrupa'ya geçtiğini; Batı'nın sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamında derin etkiler yaptığını belirtmeğe gerek bile yoktur.

İstanbul'da ilgili bölüm, XVI.-XVII. yüzyıllarda azınlıkların ve yabancı tüccarların durumunu ele alan bir araştırmayla tamamlanmaktadır.

II. Bölüm, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı devletlerle ilişkilerine ve ticari durumuna ayrılmıştır. Bu bölümde Venedik'in Türkler'le ilgili haberlerin merkezi olarak önemine değinen bir araştırmadan başka, İnebahtı Savaşı'yla ilgili iki inceleme de yer almaktadır. Ayrıca XVII-XVIII. yüzyıllarda Venedik ile Türk denizciliğinin konumu ve yeni rakiplerin ortaya çıkışını araştıran makale de dikkati çekmektedir. Bu bölüm sonunda Osmanlı ticaretine ayrılmış iki önemli makale de yeralmaktadır.

Bunlardan birincisi, büyük coğrafi keşiflerden sonra Doğu ticaret yollarının yön değiştirmeye başladığı süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya ticaretindeki rolünü belirtmektedir. İkincisi de XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretin dönüşümüne ayrılmış bulunmaktadır. Özellikle, XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretin "bölgeselleşmesinin" doğurduğu olumsuz sonuçlara işaret edildiğini görüyoruz.

Üçüncü ve sonuncu bölüm, Arap ülkeleriyle ilişkileri ele almaktadır. Prof. Mantran'ın aynı zamanda Arap ülkelerini ve özellikle Kuzey Afrika'yı da iyi bildiğini belirtmek gerekir. Burada yer alan yazılar içinde, XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait Basra Eyaleti kanunnamesi, bu limanın anılan tarihte ticari önemini koruduğunu göstermektedir. Kanunname; Hindistan ve İran yanında Portekizlilere de değinmesi açısından dikkat çekicidir. Coğrafi keşiflerle birlikte Doğu ticaret yollarının hemen çökmediği yolunda, başta Braudel olmak üzere birçok yerli ve yabancı tarihçinin paylaştığı ortak görüşün doğruluğu bu kanunnameyle bir kez daha kanıtlanmış olmaktadır. Diğer yazılar, Osmanlı Tunus ilişkileriyle Türk Cezayir'e ve Sahra'ya ayrılmıştır.

Derlemenin içeriğini kısaca belirttikten sonra bir iki nokta üzerinde durmayı gerekli görüyoruz. Bunlardan birincisi, yalnız bu derlemeyle de sınırlı olmayan bir yöntem sorunudur. Ancak çözülmesi, aşılması güç bir yöntem... Şöyle ki Batı tarihçileri kullandıkları belgeleri –ihtisap kanunları örneğinde görüldüğü gibi– kimi zaman aynen vermekte ve haklı olarak bu metinleri kendi dillerine çevirmektedirler. Fakat bu metinler yabancı dilden yeniden Türkçe'ye çevrildiği zaman nasıl bir yol tutulacaktır? Metnin sözkonusu dilden yapılan bir Türkçe çevirisinin veril-

1 Eşref Eşrefoğlu, "İstanbul İhtisab Mevzuatı ve 1683-1684 Senelerinde İhtisap Mukataası İle İlgili Bir Belge", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, 4-5 (1973-1974), 195-211+harita.

mesi mi doğrudur, yoksa asıl metne, yani belgeye dönülmesi mi daha uygundur? Ya da herkesin daha kolay anlaması için belgenin günümüz diline uyarlanması düşünülemez mi? Bu konuda sanırım ortak bir görüşe varmış değiliz. Ancak üzerinde durulması, düşünülmesi ve tartışılması gerektiği kanısındayız. İkinci bir nokta, Mantran'ın burada derlenen makalelerinden birkaçı daha önce dilimize çevrilmişti. Son olarak Kılıçbay'ın affına sığınarak bir noktaya daha değinmek gereğini duyuyorum. O da şudur: Prof. Mantran'ın bu derlemede yer alan makaleleri –çok küçük bir iki değişiklikle–[2] aynı başlık ve aynı bölümler halinde yazarın bir önsözüyle birlikte daha önce yayınlanmıştır.[3] Ancak bu yayının anılmamasını ya da bu kitaba hiçbir gönderme yapılmamasını şaşırtıcı buluyoruz. Çok önemli olmayan bu bir nokta dışında Prof. Mantran'ın bu ilgi çekici araştırmalarının derli toplu olarak Türk okuyucularına sunulmasını takdirle karşılıyoruz.

2 Sözgelimi I. bölümde, Variorum Reprints basımında bulunmayan "Kahve" makalesi yer almaktadır. Buna karşılık, sözkonusu bölümde **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat**'tan aktarılan kısımlar bu derlemeye alınmamıştır.

3 Robert Mantran, **L'Empire Ottoman du XVIe au XVIIIe siècle Administration, economie, société,** Variorum Reprints, London. 1984.

Kâğıt Parayı Konu Alan Bir Altın Eser

KEMAL BEYDİLLİ

Osmanlı Devleti'nın mâlî ve iktisâdî zafiyyeti 19. yüzyıl başlarında bütün çıplaklığı ile gözler önüne serilmiş bulunmakla beraber, bu zafiyyetin tazyikının 18. yüzyılın bütün bir son çeyreğini dolduran Rus savaşları esnasında çok ağır bir şekilde açıkca hissedildiği bilinmektedir. Nitekim, dış borçlanma arayışı bu devirde ilk defa gündeme gelmiş, tedavüldeki paranın değerinin düşürülmesi ve özellikle zorbaca yürütülen müsadere uygulamaları dahil olmak üzere iç kaynakların zorlanması ve harekete geçirilmesi, 19. yüzyılın ilk yarısında başlayan reformların ve girişilen savaşların da vaz geçilmez genel tedbirleri olarak görülmüştür. Bu dönem içinde dış borçlanma teşebbüsleri ve kâğıt paranın ilk habercisi olacak olan *eshâm* çıkarılması mâlî müzayakaya bir çare olarak düşünülmüş idi. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile biten Rus savaşının ağır yükü, 1775'de ilk defa olarak *eshâm* çıkartılması denemesini de beraberinde getirmiş ve bu uygulamaya 1792 senesine kadar devam edilmiştir. Bu devirde dış borçlanma girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlandığı bilinmektedir. Nitekim, Hollanda, İspanya, Prusya gibi ülkelerden borç para bulunması tahakkuk etmemiştir. Hollanda bankerlerinin, verecekleri borç karşılığında hazinedeki bazı mücevherlerin rehin olarak gösterilmesi talebi kabul edilir görünmüş olmakla beraber, bunların emaneten Hollanda'ya götürülmesinde ısrar edilmesi, borçlanma işini akamete uğratmıştır. 1790 ittifakı ile müttefik olduğumuz Prusya'dan alınması düşünülen borç başvurusu karşısında, kralın, bu hayatî savaş eyyâmında, kendi öz kaynaklarını yeterince harekete geçiremeyen, meselâ, nâmütenâhî zenginliklere mâlik bulunan vakıf gelirlerine el koymayı akıl edemeyen devletin bu girişimlerini hayretle karşıladığını bilmekteyiz. Fas hakiminin yolladığı bir mıkdar altın sikkenin ise, bir müddet sonra geri istendiği ve geri ödemede bulunulduğu kezâ malumdur. "*Ecânibden istikrâz talebleri*" bu tür başarısız girişimler neticesinde bir tarafa bırakılmış ve mâlî darlık ve 1792'den itibâren başlayan yeniden yapılanma faaliyetlerinin ağır masrafları öz kaynaklara dönük yeni düzenlemeler ile karşılanmaya çalışılmıştır. Bu devirde, içborçlanma diyebileceğimiz esham ihrâcına, genelde *Nizâm-ı cedîd Hazinesi* inhisarında devam edilmiş olmakla beraber, kağıt para çıkartılması cihetine Abdülmecid devrine kadar tevessül edilmemiştir. Bütün bir Mahmud devrini (1808-1839) işgal eden ağır içbuhranlar, isyanlar ve savaşlar, mâlî sıkıntıları hâd safhaya çıkarmış ve böylece, yüksek enflasyon neticesinde paranın değerinin en fazla ve çok büyük ölçülerde düşürülmüş olduğu bir dönem yaşanmıştır. (1808'de 19 kuruş olan Sterlin, 1839'da 106 kuruşa çıkmış olduğu bildirilmektedir. s.27). 1826'dan sonra girişilen askerî yeniden yapılanmanın ağır masraflarının, merkezî bir tarassuta idhâl edilen ve tek elde toplan-

Ali Akyıldız

Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası

Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri

Eren Yayınevi, 1995, s. 295 + 112 sahife halinde metin dışında 150 başlık altında 200 adet fotoğraf

Prof. Dr. Kemal Beydilli, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesidir.

masına çalışılan, başıboşluğuna vaktiyle Prusya kralının hayretle işaret ettiği büyük vakıf zenginlikleri ile karşılanmaya başlanması, dağınık ve haksız ellerde kötü uygulamalara sahne olan imkânların akılcı ve faydacı bir tarzda seferber edilmesi niyyetini taşıdığı açıktır. Ancak, bütün bu gelişmelerin, II. Mahmud devri sonunda devleti iflasın eşiğine kadar getirdiği acı bir şekilde görülmüştür. Tanzimat ile başlayan yeni devrin mülkî ve iktisâdî hayattaki yeni uygulamaları, ilk hamlede kaldırılan iltizâm usûlünün getirdiği sarsıntı ve bundan doğan gelir kaybının yeni ihdâs edilen muhassıllık üsûlü ile telâfisinin mümkün olamaması, sikke yerine geçerli olmak üzere eshâm kaimesi çıkartılması ve dışardan borç alınması gibi tedbirleri gündeme getirmiştir. Tanıtmaya çalışacağımız eser, kâğıt para ile ilgili olarak dünyadaki ilk uygulama ve gelişmeleri ve Osmanlı devletindeki para sistemi, mâlî sıkıntı ve savaş ve yenilenme maliyyetinin kaynağı olarak alınan tedbirleri ve esham uygulamalarını içeren bir genel değerlendirmeden sonra (*Dünyada kâğıt para uygulamasının geçmişi*, *Osmanlı devletinde para sistemi*, s.17-24), ilk defa piyasaya sürülecek olan ve eskiden beri zaman zaman uygulanan *esham* sisteminin değişik bir boyutu olarak, nakit gibi tedavül edecek bir *kaime* tipinin ihracı fikrinin doğması ve tatbik sahası bulması ile esas konusuna girer.

28 Mart 1334 tarihli kanuna göre çıkarılan ve Maliye Nazırı Cavid Bey ile Duyûn-ı Umumiye Reisi Hüseyin Cahid'in imzalarını taşıyan 2,5 liralık kaimenin ön yüzü

Üç büyük bölüm halinde tertib edilen çalışma (*Tanzimat Reformlarının Finansmanı: Osmanlı Devleti'nde ilk kaime uygulaması*, s.25-87, *1877-78 Osmanlı-Rus Savaşının Finansmanı: Osmanlı Devleti'nde ikinci kaime uygulaması*, s. 91-171 ve *Birinci Dünya Savaşı'nın Finansmanı: Üçüncü Kaime Uygulaması*, s. 175-247), geniş bir arşiv taraması ve değerlendirmesi, yayınlanmış belgeler ve mevcud literatürun takibi ve tahlili ve gazete koleksiyonlarının taranması gibi külfetli bir mesâînin mahsûlu olarak takdim edilmekte ve her haliyle sahasının ilk önemli ve büyük eseri olma özelliğini taşımaktadır. Kaime çıkartılması fikrinin devrin önemli simalarından, ülemadan ve 1846'da Şeyhülislâm olacak olan, Mustafa Reşid Paşa'nın yakın mesâî arkadaşı Ârif Hikmet Beyefendi (s.28, 29'da olduğu gibi yalnızca *Bey* değil, dedesi I. Abdülhamid devri vezirlerinden Râif İsmail Paşa'dan ötürü, yani bir vezir ve paşa ailesine mensubiyyetinden ötürü *Bey* ve ilmiyye mensubu olmasından ötürü *Efendi*, dolayısıyla *Beyefendi* - tıpkı babası III. Selim devrinin önde gelen "mükâleme ülemâsından" sudûrdan İsmet *Beyefendi* gibi-) tarafından ortaya atılmış olması, Tanzimat devri yenilenmelerinde Cevdet Paşa gibi ilmiyye sınıfına dahil olanların olumlu payı düşünülecek olursa, şaşırtıcı değildir. Çıkartılan ilk kaimeler (1840) elle hazılanmış (bunların nadir fotograflarını eserde görmek mümkündür) olup, bu günün anlamında bir kâğıd paradan ziyade, hâmiline ait bir hazine eshamı özelliğini taşır ve devletin -bugün de piyasaya sürülen kıymetli kâğıdlar örneğinde- iç borçlanmasını belgeleyen, zamanı için oldukca yüksek (halkın teveccühünü celb için %12,5) faiz geliri bulunan birer sened gibidirler. (s.32). Elle yazılan bu ilk kaimeler, özellikle taklid edilmeleri ve piyasaya sahtelerinin sürülmesi gibi sebeblerden ötürü, yerini kısa bir zaman sonra matbu kaimelere bırakır (1841) ve böylece imperatorluğun sonuna kadar devam edip, günümüze kadar gelecek ve çok çeşitli meselelere kaynak teşkil edecek olan kağıt para maceramız başlamış olur.

Kaimelerin, bu tarihden itibaren çıkan büyük savaşların ağır masraflarının karşılanmasında önemli bir vasıta olarak kabul edildiği, bu çalışmada da görülmektedir. 1853-56 arasında devam eden Kırım Savaşı, kaimelere yalnızca parlak devrini yaşatmakla kalmaz ilk borçlanma teşebbüsümüzün de maceralı kapısını sonuna kadar açar. Savaşın olağanüstü masraflarının karşılanması için ilk hamlede çıkartılan "*Ordu Kaimeleri*", türünün özel örnekleri arasındaki yerini alır. (s.36). Piyasaya sürülen kaimeler adet ve çeşit yönü ile arttıkca, bunlara ait işlerin tedvin edileceği özel bir kalemin ihdası kaçınılmaz olur. Böylece "*kağıt para*" yerleşme ve organlaşma yönünde önemli bir adım atar. "*Galata Bankerleri*"nin dolaşıklı muamelesi, para işlerini yürütecek bir banka ihtiyacını gerekli kılar. Batıp-çıkacak, iflas edip, kendini zengin etikden sonra pekçok kişileri zarara uğratacak, kaçıp gidecek ilk banker ve banka tipleri günlük yaşamımıza artık girmiştir. (s.39-40). Toplumun birkaç asırdır -hem de va-

kıf paralarının yüksek yüzdelerle işletilmesiyle- benimsemiş olduğu faiz uygulaması, değişik boyutlarıyla gündemdeki yerini -günümüzdekinin aksine aykırı sesler ve görüşler serdedilmeksizin- muhafazaya devam eder. Faizsiz kaime uygulanmasının, sadece "*ufaklık yerine kullanılacak olan 20 paralık kaimeler için düşünülmüş olması*" ve "*faizi olmadığı için*" bu kaimelerin elde tutulmayarak, bozuk para gibi piyasada tedavül edeceğinin hesaplanması (s.43), yalnızca devrin faiz karşısındaki telakkisini değil, ekonominin de kendi kuralları içinde ele alınmak mecburiyetinde olduğunu sergilemesi bakımından ayrıca önemlidir.

Piyasaya sürülen kaimelerin enflasyonu had safhaya getirdiği ve bunların ortadan kaldırılmasının kaçınılmaz olduğu zamanlarda, bu iş için dış borçlanma batağı yanında, -1847'deki ilk uygulamada olduğu gibi- "*halkın zorunlu yardımlarına başvurulması*" (s.51), çeşitli vilayetlerden ve kalemlerden tertib edilen ödeme hisseleri yanında memurların da maaşlarından belirli oranlarda zorunlu kesintilere -günümüzde olduğu gibi- tevessül edilmesi (s.52), hülasa hayat pahalılığına sebeb olan uygulamanın ortadan kaldırılması yükünün, yine bu hayat pahalılığına ducar olanların sırtına bindirilmiş olması, ekonomi ilminin ülkemiz uygulamasındaki değişmezliğinin bir işareti olsa gerektir.

22 yıl süren, "*halkın başında bir bela*" ve "*bir büyük fitne*" (s.78) olarak nitelenen kaimelerin 1862'de tedavülden kaldırılması karşısında duyulan büyük memnuniyyetin, kaime yangını ile geniş bir kitlenin kavrulmakta olduğunun kesin bir delilinden başka bir şey değildir. Yaygın kutlamaların Bâbıâlî'nin işlerini aksatacak bir hale getirmesi de bunun bir göstergesidir. (s.77). Bu meserret anını bir manzume dile getirenlerden biri olan Sadaret Mektubî Mühimme Odası Müdürü Senih Efendi,"*Neşr-i nukud-ı hâlisa fî-i sahîh ile – Kâr-ı fesâdı böyle dûcâr-ı fesâd eder*" derken, Gresham Kanunu'na nazmen yorum getirdiğinin farkında mıydı acaba? Senih Efendi, bunun farkında olmasa bile, kaimelerin kaldırılması işlemini yürüten Sadrıazâm Fuat Paşa için yazdığı bu kasidesinden de anladığımız kadarıyla, devrin zaruret ve sıkıntılarının bazılarını feylosof ve şair yaptığına şüphe yoktur. Ancak iç borçlanmanın, bankerler ve önde gelen bazı devletlü/sivil kesim mensûbânından oluşan bir zümreyi de vurgun zengini haline getirdiği, mutlu bir azınlığın, geniş kitlenin sırtından iç borçlanmanın kaymağını yediği, devri inceleyen eserlerin müşterek değerlendirmeleri arasındadır ve günümüz uygulama ve havadan kazanma "*rant-hor*"luğunun yüz küsür yıl önceki bir başka parlak örneğini aksettirir. Devri yaşayan bir İngiliz tüccarının ifadesiyle, "*Türkiye, âdetâ memleketin zararı pahasına zenginleşmiş olan birkaç paşa ve elli altmış tefeci ve sarrafın çıkarlarını sağlamak için varlığını sürdürmekteydi*" . (s.80).

Birinci bölümün değerlendirilmesinde (s.87-89), ilk kaime tatbikatı, dolayısıyla bu iç borçlanma ile "*Tanzimat reformlarına gerekli olan finansmanı sağlamak*" (s.87) amacının güdüldüğü tekrar vurgulanmakla ve kaime uygulamasına temel teşkil eden esas konu olarak,"*Reformların devlet hazinesine yüklediği ağır malî külfet*" (s.91) gösterilmekle beraber, bu kanaata, böyle bir borçlanma ile hangi reformlara ve ne gibi bir maliyyet ile teşebbüs edildiği ve *refomların* borç bilançosu içindeki payı sıhhatle tesbit edilmeden, iştirak etmek, mechûlden netice çıkartmak olacağından mümkün değildir. Borçlanmalara, bilinçli bir mülkî ve âdil ve yaygın vergi düzenlemelerini de içeren iktisâdî bir reform ve bunların oluşturacağı maliyyet hesabı üzerine gidilmediği ve aşırı borçlanmanın reformların finansmanından ziyade, herhangi bir iktisat görüşü olmayan idarecilerin kolay yolun tuzağına düşmüş olmalarından kaynaklandığı, borçlanmadan oluşan kaynakların reformları gerçekleştirecek ve finanse edecek bir yatırım ve istihdam projesinden yoksun olarak, lüks tüketim, saraylar inşası (yalnızca Dolmabağçe sarayı için 2.800.000 Sterlin değerinde esham basılmış olduğu belirtilmektedir. s.45) ve saraylılar harcamaları, devlet ricâli, memur vs. gibi zümrelerin aylık ödemeleri, ordu, iç ayaklanmaların bastırılması ve savaş giderleri gibi harcamalara ve yüksek faiz ödemelerinin "*çağ atlama*" dipsiz fıçısına akıtıldığını öne çıkartmak zannımızca daha isâbetlidir.

İkinci kaime uygulamasına, bu ilk uygulamanın neden olduğu ve halkın hafızasında yer eden kötü izler silinemeden gidilir. Devletin 1875 Ekim'inde iflâsını ilân etmesi ile gelişen mâlî muzayaka ve Rumeli'deki ayaklanmaların siyasî neticesi olarak patlayan 1877-78 büyük Rus savaşı ve savaş sonrası yıkımı yeni içborçlanmaların gerçek sebebini teşkil eder. (s.91-173). Yeni kaime uygulaması Kasım 1876'da gerçekleşir. İlk uygulamanın kötü izlenimi halkı kaimeden uzak durmaya iter. (s.99). Ancak, başlayan savaşın ağır şartları, bu tereddüdü fedakârlık mecrasında giderir. İçborçlanma yükü, savaş iânelerine gönüllü gönülsüz iştirakler ile artar. Sâde vatandaş yanında -kıyâsen günümüz devlet adamlarının aksine bir yaşantı ve davranış sergiledikleri vurgulanan (s.103, n.5)- devlet erkânı da örnek davranışlar sergiler. (Herşeye rağmen maaşını ve ek ödeneklerini kesintisiz almakta ısrar eden Tophâne müşirlerinden Rıza Paşa'nın sergilediği örnek (s.103, n.4) bence daha yaygındır. Ancak, savaş haline rağmen, gerek kaimeden gerekse iâneden umulan gelirlere erişilemediği (1879'da umulan meblağın ancak dörtde biri toplanabilmiştir. s.105), "*93 Bozgunu*" felaketini yaşayan halkın hamiyyetsizliğinden ziyade içinde bulunduğu genel zafiyyetin bir nişanesi olarak vurgulanması doğrudur. (s.103).

Çalışmada, toplanan iâneler vilayet ve mıkdarlarıyle listeler halinde verilmiş bulunmaktadır. (s.101, 105-106). Rus savaşına parasal katkı kampanyalarının geniş -Arap vilayetlerinde ise helecansız ve donuk ve asker vermekten kaçınan olumsuz- bir akis bulduğu, Tunus gibi uzak imperatorluk eyaletlerinin istisnası dışında, özellikle fakr ü zarûreti müsellem Hind müslümanlarının maddî katkıları yanında, Macaristan'dan yollanan paraların (yekün olarak Hindistan'dan nakden gelen paradan biraz daha az olduğuna göre, bu yardımın *"mıkdarı az ve sembolik"* olarak nitelenmesi pek mümkün değildir. s.103), Macar halkının Rus aleyhtarı hissiyatına tercüman olduğu şüphesizdir ve gönderilen meblağın Macaristan'daki müslümanlarca yapılmış olabilirliği ihtimalini sorgulamak (s.103), o tarihlerde orada artık müslüman kalmadığı cihetiyle gereksizdir. Harbin başında Osmanlı Devleti'nin, Kanuni zamanında ele geçirilen Matthias Corvinus'un meşhûr kütüphânesinden arda kalan bazı eserleri Macaristan'a iâde etmiş olması çoşku ile karşılanmış olup, bu hareket, 1848 ihtilâlini kanlı bir şekilde bastıran Ruslara karşı açık bir münaferet içinde olan bu milletin, Türklere karşı olan muhabbetini arttırmış ve Rus savaşı esnasında iki millet arasında böyle bir dayanışma oluşturulmasında önemli bir etken olmuş idi.

1876'de ihrac edilen 3 milyon liralık kaime ardından 1877'de 7 milyon liralık yeni bir içborçlanmaya, dolayısıyla kaime ihracına gidilir. Bu ihracın hemen akabinde 6 milyonluk yeni bir kaime dalgası piyasayı istila eder. (s.107, 110). Bu sürümlerin altüst ettiği fiyatlar ve altın piyasasındaki dalgalanmalar, kaime işlerinin banker Zarifi'ye havalesi neticesini vermiştir. (1877). Devrin Karunmisâl ilk büyük harb zengini bankeri herhalde, devleti rehin alan bu meşhur Zarifi Efendi olmalıdır. (s.112-114). Piyasaya sürülen kaimelerin yarattığı enflasyon ve ekonomik yıkıntısı, ilk dönem kaime tedavülünün belirtilen neticelerini tekrar sahneye koyar. Pahalılık, temel gıda maddelerine özellikle akseder. *"Esnaf-ı bî-insâf"*. (s.146) nitelendirmesi, halkın bir taraftan da bakkal ve esnaf elinde düşdüğü perişanlığını vurgularken, bugün de faaliyetlerini sürdüren semt pazarlarının oluşturulması ve temel gıda maddelerinin halka ucuzca sunulması bir tedbir olarak ortaya çıkar. (s.147). Kaime üzerinde oynanan oyunların zengin ettiği sarraf vurgunu devam eder. (s.135). Fiyatların dört-beş katına fırlaması önlenemez. Halkın genel infialini teskin amacıyla, hiç olmazsa ekmek fiyatlarının sabit tutulması, fırıncıların devlet tarafından tazmin edilmesini kaçınılmaz kılar. (s.145, 148, 151). Ancak, bu işin finansmanı için yine Zarifi'den alınan yüksek faizli borçlar kullanılır. (s.152). Daha ucuza mâl edebilmek amacı ile ekmeğe, *mısır unu* karıştırılması söz konusu olduğunda, II. Abdülhamid'in, tabiblerin raporlarına istinâden, mısır ekmeğinin insanları huysuzlaştırıp, hırçınlaştırdığını, kendi ifadesiyle, *"emrâz-ı şedîde tevellüdüne sebeb ve illet olduğunu"* ileri sürerek itirâz etmesi ve mümkün mertebe mısır unundan uzak durulmasını istemesi (s.151, n.3), bu karanlık günlerde Karadenizli asabiyyetinin oluşma sebebine işaret eden güncel bir mizah şâheseri gibidir. (Son genel seçimin malûm polemiklerini çağrıştıran siyasî bir imâdan kaçınıyoruz!). 1879'da ortalığı kasıp kavuran kaime uygulamasının iptâlinin, savaş sonunda, ilk fethedilen yerlerin kaybı ile katliâm ve sefâlet içinde yollara düşen ve başta İstanbul olmak üzere önde gelen büyük merkezleri istilâ eden yüzbinlerin kıyâmetinde gündeme gelmiş olması, bu anlamda düşündürücüdür. İlk kaime uygulamasının sonunda baş vurulan kaynak olarak, bu *"bela"* altında felaketi katmerleşen halkın, tekrar gönüllü gönülsüz katkı ve iânelerine başvurulması, yaşanan yıkımın boyutlarını daha da ağırlaştırır. Memur maaşlarından yapılan kesintiler ve bir salma gibi uygulanan yardım kampanyaları, kaimelerin tedavülden kaldırılması için gerekli meblağın toplanmasına yetmeyecektir. Klasik dönemlerde uygulanan, ancak son zamanlarda artık pek rastlanmayan, eski bir tedbire başvurulması [III. Selim devrindeki yine böyle bir Rus savaşında, padişahın, evlerde kullanılan ve kıymetli madenden mamûl kap-kaçak *(evâni)* gibi eşyanın hazineye teslimi yönündeki fedakârlık taleblerine, *"padişah bizi kara çanaklı yapacak"* itirazları ile iştirakden kaçınan ve III. Selim'in infiâl ve üzüntüsüne yol açan ulemanın davranışı ile de gündeme gelen, sarayda mevcud altın ve gümüşden mamul evâni ve benzeri eşyanın darbhâneye teslim edilerek, eritilip, sikke kesilmesi] ve saraylarda mevcud altın ve gümüşden mamûl eşyanın arabalar dolusu toplanarak, piyasadaki kaimenin ifnâsında kullanılmak üzere, sikke darbı için darbhâneye yollanması (altın, gümüş ve tombakdan mamûl olarak arabalar dolusu bu eşyanın san'at ve bugünkü müzayede değerini tasavvur etmek mümkün mü), fedakârlık boyutunu gözler önüne serse de, düşülen batakdan çıkılmasına pek fazla yardımcı olamaz. (s.134). (Abdülaziz ile beraber Avrupa seyahatine iştirak eden Abdülhamid'in, İngiliz sarayında kendilerine verilen ziyafetlerde birkaç yüz senelik altın sofra takımlarını kullanmakta olduklarını hayranlıkla zikretmesi, dünyayı elinde tutan bu devletin asırlardır terâküm eden serveti ile, bu tip felaketlerden ne kadar uzak kaldığını sergiler). Kaimelerin, ortalığı karıştıran Ortaçağ cadıları gibi, alenen meydanlarda ve yığınlar halinde yakılması (s.126), bu belanın def'ine girişildiğini müjdeliyen ve halkın maneviyyatını yükselten nümâyişkârâne davranışlar olarak kalır ve kaimelerin piyasalarda yol açtıkları yıkımların kısa zamanda giderilmesi mümkün olmaz. Bü-

tün bunlar, ilk defa okuyucuya takdim edilen, bu tür nâdir bilgiler ve nefis ayrıntılar, bu çalışmada ibretle takib edilebilmektedir. (s.91-173).

Çalışmanın son bölümü, Birinci Dünya Savaşı'nın finansmanı amacıyla piyasaya sürülen kaime uygulamasını ele almaktadır. (s.175-251). Osmanlı Devleti'nin bu büyük savaşa yalnızca askerî yönden değil, savaşın maliyyetini karşılayacak mübrem ekonomik tedbirlerin alınması yönünden de tamamen hazırlıksız olarak girdiği, ekonomisi denilen şeyin ise küçük bir savaşın oluşturucağı mâlî yükü dahi zaten karşılayamıyacağı, bu çalışma ile bir kere daha gözler önüne serilmektedir. Oysa, müttefik olarak girdiğimiz grup dahil olmak üzere, karşı cephe böyle bir savaşın uzun zamanlar hesabı ve hazırlığı içindeydi. Müttefikimiz Almanya, 1890'dan itibaren bu iş için özel bir fon kurmuş bulunuyordu. Diğer taraflarca da, başlangıçda birkaç hafta süreceği umulan savaşın maliyyetini karşılayacak tedbirler paketi daha önceden hazırlanmış ve savaş ilânı ile yürürlüğe sokulmuştur. Nitekim Altına dayalı para sistemine -savaşın ilerideki yıllarında askıya alınmasına rağmen- sâdık kalınması, esham ihrac edecek, dolayısıyla içborçlanmayı sağlayacak yeni bir merkez bankasının kurulması, konumuzla ilgili tedbirlerin başında gelir. Savaşın uzaması pekçok hesapları burada da altüst etmiştir. Bir müddet sonra altın ihracının yasaklanması -dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne piyasaya sürülecek kağıt paranın karşılığı olmak üzere açdıkları kredilerin karşılığı olan altınların teslim edilmemesi (s.184)-, kâğıt paranın altın güvencesi altında olmasına rağmen, altına dönüştürülmesinin yasaklanması, karşılıksız para basımı, fiyatların aşırı yükselmesi, kısa vadeli esham ihracı ile ağır bir iç borçlanma, piyasanın daralması, pekçok malların ortadan kalkması, temel bazı maddelerin karneye bağlanması gibi, devâsâ boyutlarını Osmanlı uygulaması olarak bu çalışmada takib ettiğimiz, hazırlıksız ve tedbirsiz, tamamen müttefikinin mâlî ve malzeme yardımlarına mahkûm olarak, yalnızca kanını ve canını ve nihayet asırlardır elinde tuttuğu topraklarını ortaya koyarak girilen -tarih bilinçsizliğinin parlak bir göstergesi olarak müsebbiblerinin bugün dahi hâlâ birer millî kahraman gibi algılandığı- bu büyük savaşın bir milleti içine düşürdüğü sefalet ve yıkıntı, siyasî boyutların ve anlatımın ötesinde ancak bu tip çalışmalar ile ortaya konulabilecektir ve bu çalışmada da başarı ile ortaya konulmuştur. Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı'nı "*müttefiklerimiz yenildiği için biz de yenik sayıldık*" tekerlemesi ile sona erdiren, bir kısım günümüz tarihcilerinin, Hamzanâmelerine devam etmeden önce bu esere bir göz atmalarını hararetle tavsiyye ederim.

Savaşın finansmanı için tekrar kaimeye müracaat edilmesi ile, bir evvelki dönemde yaşananlar, belki bu sefer şartları daha da ağırlaşmış olarak tekrarlanır. Karşılıksız basılan paranın, aşırı pahalılığa yol açması, halkın kâğıt paralara güvenmemesinin bir sonucu olarak, "*şıkırtısı işidilen*", "*sesli para*"nın, yani meskûkâtın piyasadan kaçması (psikolojik etkilerin cahillikle birleştiği ortamda ekonomik tedbirlerin başarı ile yürütülmesi mümkün olamazsa da (s. 214), halkın cahilliğinin, acı tecrübeleri daha evvel yaşanmış bulunan kağıt para macerasıyla oluşan, devlete karşı duyulan haklı güvensizlikten kaynaklandığı da açıktır.), ufak para sıkıntısının yaratıcılığı olan ve belediyeler, fırın, bakkal gibi esnaf, vapur, tramvay, tünel gibi umumî vasıtalar, köprü geçişleri için, hattâ kilisede mum satın almak üzere icâd edilen, *para-bilet*, *marka-para* uygulamaları (s.225 vd. ve s.162 vd.) kaime tedavülünün neden olduğu genel meseleler dahilinde ele alınmış ve resimleriyle örneklendirilmiştir.

Hayat pahalılığı, karşılıksız basılan kaimelerin yarattığı yangının doğal sonucudur ve yarattığı felaketlerin sosyal boyutuna da yeterince değinilmiştir. Çalışmada ayrıca, "*Kaimenin altın lira karşısındaki değerini gösterir cetvel*" (s. 253-260), "*100 kuruşluk kaime ile altın ve bozuklukların arasındaki farkı gösterir cetvel*" (s. 261-264), "*Kaime yüzünden İstanbul'da yaşanan panik hakkında Tercüman-ı Ahvâl'den alınan bir parça*" (s. 265), "*İkinci uygulamada kaimenin diğer paralara göre kurunu gösterir cetvel*" (s. 266-269), "*Kaime komisyon-ı mahsusunun Maliyye nezaretine sunduğu 31.12.1293 tarihli mazbata*" (s.270-274), başlıkları altında 5 önemli eke yer verilmiş bulunmaktadır. Çalışmada yer alan resim ve fotograflar ayrı bir ilgiye ve övgüye lâyıktır. Çok büyük bir kısmı ilk defa bu çalışmada sergilenen kaime/para ve para-bilet, marka-bilet gibi nâdir örnekler, darbhâne kalıpları ve çeşitli mühürler kuşe kâğıt üzerine ve en iyi şekilde basılmış olarak okuyucuya takdim edilmektedir. Bütün bu görsel malzeme 125 sahife tutmakta ve 150 başlık altında 200 fotografdan oluşmaktadır.

Eser bu haliyle de konusunun en güçlü ve tek temsilcisi olmuştur. Müellifin kendi araştırması ve çalışması mahsülü olarak takdim edilen görsel malzemeler içinde özellikle sayın Garo Kürkman'ın paha biçilmez değerdeki arşivinden sağlanmış 102 parça görsel malzeme göze çarpmaktadır. Yılların birikimi olan bu koleksiyondan en geniş şekliyle istifade edilmiş olması, bu güzel eserin en talihli taraflarından birini teşkil etmektedir. Sayın Garo Kürkman'ı, bu âlîcenâb ve ilim adamını destekleyen bu zârif hareketinden ötürü saygı ile selâmlarım. Eserin diğer bir talihli yanı ise basım şekli ve kalitesidir. Bu bakımdan, bu mükemmel eseri yine -ve her zaman olduğu gibi- mükemmel bir surette basarak ilim âlemine sunan Eren Yayınevi'ne teşekkür ederim.

KİTAP DAĞARCIĞI

Kebikeç'de "Basın Yayın Tarihi"

Kebikeç'in ikinci sayısı da ilki gibi dopdolu. "Yayın Tarihi" sayfalarında Ali Birinci, Hüseyin Bayraktar ve Bülent M. Varlık'ın; "Ardından" sayfalarında ise Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın, Metin Turan ve Halil Erdoğan Cengiz'in yazıları var. Bu sayfaları "Basın Yayın Tarihi" konulu "Dosya" izliyor.

Kebikeç
İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi

Yıl: 1, Sayı 2, Ankara 1995, 240 sayfa. ISSN 1330-2864

Bu bölümde Uygur Kocabaşoğlu'nun "2000'lere Doğru Türk Basını", Kocabaşoğlu'nun Ali Birinci ile kaleme aldıkları "Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", Ömer Türkoğlu'nun "1291 (1875)-1318 (1902) Yılları Arasında Dahiliye ve Maarif Nezaretleri Tarafından Yayınlanan Basın ve Yayınla İlgili Emir Özetleri", Orhan Koloğlu'nun "Osmanlı'daki Türkçe Dışı Basın", Şeref Etker'in "The Levant Quartely Review: Bilinmeyen İstanbul Dergisi", Ali Birinci'nin "Meşrutiyet Basını (1324-1325)/I", Cemil Koçak'ın "Milli Şef Döneminde Yönetim ve Basın Hayatı", O. Fırat'ın "Türkiye'de Yerel Basının Gelişmesi Üzerine Notlar", Bilgi Recep Koyukan'ın "Anadolu Basını Hakkında İstatistikî Gözlemler", Yahya Erdem'in "Avrupa'da Arap Harfleriyle Basılan Arapça ve Türkçe Kitaplar (1514-1700)", ve Mahmut H. Şakiroğlu'nun "Batı Ülkelerinde Yapılan Arap Harfli Basının Kaynağı ve Etkisi" başlıklı makaleleri yer alıyor.

Kebikeç'in bu sayısında Suavi Aydın geçtiğimiz Kasım ayında gerçekleştirilen 4. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'ne ilişkin izlenimlerini aktarıyor.. Mehmet Sarıoğlu Ankara'daki Rus Sefarethanesinin ilk yıllarını anlatıyor.

Ethem Coşkun ise "Kubilay Olayı"nın geçmişi hakkında belgeleri yayınlıyor. Bu sayının eki ise M. Bülent Varlık'ın hazırladığı "Türkiye Basın Yayın Bibliyografyası (Ek-2)". Kebikeç'in 3. sayısını katkıda bulunmak düşüncesiyle beklediğimizi belirtmeliyiz.

Murat KORALTÜRK

Bir Dizin Bir Dergi

Yakın dönem Türkiye tarihi üzerine çalışan araştırmacılar için yasalar ve yasal düzenlemeler toplu olarak içeren Düstûr'un önemi büyüktür. Özellikle Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan süreçte yayınlanan yasaları içeren birinci ve ikinci tertip Düstûr'u her kütüphanede bulma olanağı da yoktur. Danıştay'ın yayınladığı Düstûr Dizini, araştırmacılar açısından kütüphanelerdeki tarama sürecini hızlandırıcı bir işleve sahiptir.

Ahmet Ziya,

Tanzimat'tan Cumhuriyet"e Yasalarımız Dizini 1839-1923

Yeni harflere çeviren: Nuri Onat, Danıştaş yayınları, nr. 48, Ankara 1990.

Dizin, İzmir Ticaret Mahkemesi Reisi Ahmet Ziya Bey tarafından hazırlanan ve ilk kez 1924'de Rehber adı altında yayınlanmıştır. Benzer işleve sahip el kitaplarının hazırlanması veya varolanların yeniden basılarak araştırmacıların hizmetine sunulması çok yerinde bir girişim olacaktır.

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Cilt II, Sayı 4-5, İzmir 1995, 315 sayfa.

İzmir'de deneyimli öğretim üyelerinin genç bir kadro ile birlikte çıkarttıkları Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi'nın bu sayısı da öncekiler gibi dopdolu. Derginin bu sayısında makaleler yanı sıra 21 Aralık 1993'de Kuşadası'nda gerçekleştirilen "Ölümünün 50. yılında Mahmut Esat Bozkurt Sempozyumu"nda sunulan bildiriler yer almaktadır. Bu bildirilerin yayını nedeniyle Derginin bu sayısı ayrı bir değer taşımaktadır.

Murat KORALTÜRK